

ACTA UNIVERSITATIS DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE

TOM. XLVIII.

SECTIO HISTORIAE

REDIGUNT

DÁNIEL BALLABÁS, ILONA KRISTÓF

EGER, 2021

Az „Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae” a IV. sorozata és folytatása az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis” (I. sorozat 1955–1962), az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova series” (II. sorozat 1963–2008), illetve az „Acta Academiae Agriensis. Nova series” (III. sorozat 2009–2017) tudományos közleményeinek.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

XLVIII. KÖTET

TANULMÁNYOK A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

A KÖTETET SZERKESZTIK
BALLABÁS DÁNIEL, KRISTÓF ILONA

EGER, 2021

**ACTA UNIVERSITATIS
DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE**

TOM XLVIII.

SECTIO HISTORIAE

REDIGUNT
DÁNIEL BALLABÁS, ILONA KRISTÓF

EGER, 2021

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor az MTA doktora,
professor emeritus

Szerkesztőbizottság:

Dr. habil. Kiss László, PhD professor emeritus	Dr. habil. Pap József, PhD főiskolai tanár
Dr. habil. Makai János, PhD főiskolai tanár	Mgr. Imrich Nagy, PhD Besztercebánya
Dr. habil. Miskei Antal, PhD egyetemi docens	Prof. dr. Peter Kónya, PhD Eperjes

ISSN 2560-2144

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés: Csombó Bence

Megjelent: 2021-ben Példányszám: 50

Készült: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOMJEGYZÉK

Balogh Judit

Zabolai Mikes Kelemen, az Apafi-kori
katolikus székely elit vezetőjének karrierje5

Bartók Béla

Expecto patronum? (Az egri főegyházmegye szerepe
Felsőhunkóc község újjáépítésében 1915–1916 között)..... 29

Dinnyés Patrik

Az 1781-es orosz-osztrák szövetség létrejötte41

Kiss László

Reformkori próbálkozások a „nemzeti karakter” meghatározására I..... 53

Szűcs Tamás

A Jeruzsálem-kérdés, az UNESCO
és a globális örökségpolitika 1968–1999..... 69

Gábor Veres

Turkish Influences in Folk Culture in Northern Hungary91

BALOGH JUDIT

ZABOLAI MIKES KELEMEN, AZ APAFI-KORI KATOLIKUS SZÉKELY ELIT VEZETŐJÉNEK KARRIERJE

Zabolai Mikes Kelemen annak a Mikes családnak volt az egyik, későn született fiúgyermek, akiket I. Rákóczi György korában az elhíresült lányszöktetés miatt fej- és jószágvesztésre ítélték, és emiatt egy időre megakadt a karrierjük Székelyföldön belül és országosan is. A fejedelem bocsánatát azonban hamar elnyerték, és a legtehetségesebb fiú, Mihály már az 1640-es évek közepére újra fontos tisztségeket szerzett meg. 1656-ban II. Rákóczi György pedig kinevezte fejedelmi tanácsosává és kancellárrá is.¹ Ekkor kezdte bevezetni legkisebb öccsét, Mikes Kelemen is a közéletbe. 1653-ban Kelemen már részt vett Szucsáva ostromában, majd bátyja parancsnoksága alatt 1656-ban Havasalföldön harcolt.²

A lengyel hadjárat kapcsán Mikes Mihály kancellárként az erdélyi tárgyaló delegáció vezetője volt, aki Wierczboczbán a fejedelem nevében aláírta a békeokmányokat. Később Rákóczi szűkebb kíséretében volt, amikor az hazamenekült a lengyel kudarcot követően. Itthon neki is fontos szerepe volt abban, hogy II. Rákóczi György a lemondása után is megtarthatta erdélyi birtokait.³ Ezt követően, egészen Rákóczi haláláig kitartott mellette. Kemény János tatár fogságba kerülése után ő lett Rákóczi seregének a vezére, ő vezette azt a sereget is, amely a Barcsay Ákos által behívott török sereget Balászfalvánál bekerítette. Később a csapataival Brassót is bevette. 1660 januárjában Nagyszében ostromához is hozzákezdett, de az ostromot félbe kellett hagynia a török sereg közeledtének a hírére. Mikes és serege innen vonult Gyalu irányába, és részt vett a szászfenesi csatában is, ahol Rákóczi György halálos sebet kapott. Mihály Barcsayval szemben védte Ecsed várát, noha a török vezér testvérének, Mikes Jánosnak a megölésével fenyegette őt.⁴ A harcokban ekkor már a Mikes család több tagja is részt vett, Mihály egyik unokatestvére, György, valamint két testvére, János és Kelemen. Amíg Mihály az udvarban forogva építette a családja karrierjét, addig a família többi tagja Háromszéken igyekezett visszaszerezni a család hatalmát a Basákkal szemben. Kelemen a széken belül nősült, a szintén ősi Kálnoki családból származó Zsuzsannát vette feleségül. A lakodalmat a tragikus 1657-es esztendő novemberében tartották Köröspatakon, Nemes János csupán magát a tényrt rögzítette naplójában, részletesebben nem számolt be róla.⁵ 1658-ban

¹ Horn 2005: 253.

² Lázár 1887: 420.

³ EOE 1875–1898: XI. 265–357.

⁴ Szádeczky 1927: 198.

⁵ TT 1902: I. 248.

Kelemen széki főkapitány lett,⁶ aki ekkorra már katonaként és követként is kipróbálta magát, a havasalföldi vajdához⁷ például remek kapcsolatokkal rendelkezett.

Mikes Kelemen eleve katonaként kezdte a karrierjét, Kemény János és a bátyja, Mihály mellett vezetett kisebb seregrészeket a moldvai és havasalföldi hadjáratokban. 1658-ban viszont először kapott önálló feladatokat, amikben többször kudarcot vallott: „valóban átkozzák Mikes Kelelent; az mint mondják, bizony nem is ok nélkül, mert ha ő igazán viselte volna magát, bizony nem jött volna be az ellenség. Azt mondják, az emberek azt beszélik, hogy Mikes Kelemen uram, meddig az Borzán volt is, egynéhányszor volt Havasalföldében. Egyszer csak magát gondolta, kilőtette az ágyút, Barassóban bevitette; csak földnépit, azt mondják, hogy volt hat- vagy hétezer, azokat is csak elbocsátotta. Azt mondják, hogy most, hogy az szegény székelyekben levágtak, úgy megbúsult volt az székelység, hogyha Barassóban nem szaladt volna Mikes, bizony levágták volna.”⁸ Nemes János minderről úgy írt, hogy 1658. augusztus 19-én „csatára menvén Mikes Kelemen uram a Bozzára és az ellenségnek a derekára találván, igen megverte az ellenség Mikes uramékat, Donát Pált elfogván, fejit vötték. Bakó Istvánt is a marosszéki kapitányt elfogták, úgy Ugron Boldizsárt és Jankó Boldizsárt.”⁹ A hatalmas vereség miatt sokak számára megkérdőjeleződött Mikes Kelemen katonai tehetsége. 1659. november 21-én egy újabb katonai vereséggel kapcsolódott össze a neve. Nemes János szerint „verte meg Jászvásárnál Duca vajda az tatárokkal Kosztán vajdát s az Erdélyből s Magyarországból véle bement magyarokat, holott vezett vagy hat vagy hétezer magyar. Generálissa volt Mikes Kelemen uram, honnan maga is alig szaladott az Ojtozon ki.”¹⁰ A pályáján nem is elsősorban a katonai tevékenység dominált, sokkal inkább diplomáciai és kapcsolatteremtő képességét kamatoztatta.

1658 januárjában a háromszéki Nemesek gyűlése akkor állt II. Rákóczi György mellé, amikor Kelemen megérkezett közéjük a katonáival, tehát már ekkor is kulcsszerepe volt testvére mellett az események alakulásában.¹¹ Mindennek ellenére Mikes Kelemen ekkor nem számított még sem gazdagnak, sem az elithez tartozónak. Ezt Cserei Mihály is így látta,¹² de Mikes maga is érezte még Teleki Mihályhoz képest is a saját alacsonyabb pozícióját, akkor is, ha Teleki 1658-ban

⁶ EOE 1875–1898: XI. 396; TT 1902: I. 249. Nemes János megemlíti naplójában, hogy az év februárjában Mikes Kelemennel együtt vett részt az erdővidéki mustrán.

⁷ SzOkI 1872–1895: VI. 209. Székely Mózes, amikor 1657-ben a tatár fogságból szabaduláshoz szükséges váltságdíjat gyűjtötte össze, arra hivatkozott, hogy Mikes Kelemen tud a havasalföldi vajdától útlevelet szerezni.

⁸ TML 1905–1926: I. 256–257. Bornemissza Kata Teleki Mihálynak 1658. augusztus 25.

⁹ TT 1902: I. 250.

¹⁰ TT 1902: I. 255.

¹¹ TT 1902: I. 248.

¹² Cserei 1852: 64. „valának akkor Erdélyben nagy méltóságos urak, kiket én is mind ismerem: Haller Pál, Haller János, Kapi György, gróf Csáki László, Kornis Gáspár, Bethlen János. Bethlen Farkas, Bethlen Elek. Nemes János (mert még Mikes Kelemen, Nalácz István, Székely László igen alant ülnek vala)...”

még pályája elején volt,¹³ és Mikes Kelemennél fiatalabb volt.¹⁴ Mikes Kelemen háromszéki főkapitánysága Barcsai Ákos uralma idején is folyamatos volt, amit egy neki címzett utasítás is igazol.¹⁵ Rákóczihoz tartozása miatt ugyanakkor az erdélyi nemeselek közül sokan úgy látták, hogy Mikes Kelemen fontos szerepet játszott abban, hogy Erdély nem tudta megbékíteni a Portát. Az év tavaszán a vádakkal szemben Barcsay és Bethlen János védték meg a háromszéki főkapitányt.¹⁶ Ősszel testvére, a kancellár Mikes Mihály volt az,¹⁷ aki a rendek előtti szónoklatával rávette az erdélyi nemességet a marosvásárhelyi országgyűlésen, hogy annak ellenére is álljanak Rákóczi György mellé, hogy a Porta ezt tiltotta.¹⁸ Mikes Mihály október 5-én a katolikus elit vezéréként az erdélyi katolikus javak szabad használatáért is felszólalt, ami előre vetítette, hogy a Mikesek átveszik az idősödő Petki István helyét a katolikusok jogaiért folytatott küzdelemben. Az év végére Mikes Kelemen Petki Istvánnal és szárhegyi Lázár Istvánnal együttműködve Kemény János belső körének számított, és első számú katonai segítője lett.¹⁹ Mikes Mihály 1660 januárjában még olyan levelet írt Rákóczinak, amelyben arról biztosította, hogy mind a székelyek, mind a szebeniek mellette állnak, még Basa Tamás és a veje is.²⁰ A szászfenesi csatát követően mindkét Mikes Magyarországra ment, Mihály Báthory Zsófia mellett maradt. Mikes Mihály az élete utolsó éveit II. Rákóczi György özvegyének szolgálatában töltötte Munkácson. 1662 végén halt meg, özvegye, Paczolay Borbála Zemplén vármegye főemberei számára küldött temetési meghívója fennmaradt.²¹ Kelemen a sógornője, Kálnoki Kata birtokán

¹³ TML 1905–1926: I. 235–236.

¹⁴ Apor 1978: 26–27.

¹⁵ SzOkl 1872–1895: VI. 221.

¹⁶ EOE 1875–1898: XII. 16–17, 179. „hogy Mikes Kelemen uramnak az nemes orszagtól adassek amnestia, holott ő klme semmit nem cselekedett maligno animo, hanem gyarlosagbol s együgyű tudatlangsgbol, ha valamit veteni talalt volna”

¹⁷ EOE 1875–1898: XII. 368.

¹⁸ EOE 1875–1898: XII. 30–32.

¹⁹ SzOkl 1872–1895: VI. 226.

²⁰ EOE 1875–1898: 12. 430–431. „Litterae Michaelis Mikes ad Georgium Rakoczy” 1660. január 17-én kelt levél.

²¹ Hógye 1987: 40. „Árva állapotom szerint való szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint jó akaró Uramnak. Isten sok javaival szerencséltesse Kegyelmedet. Mivel Isten ő Szent Felségének elvégezett akarattya s Decretoma hogy minden ez világra született embernek egyszer meg kellessen halnia, mely Sententia és Decretom alá lévén vettetve az én Szerelmes Edes Uram is Néhai Nemzetes Zabolai Mikes Mihály Uram ki minek utánna életiben Méltóságos Fejedelem mellett szolgált volna dicséretesen Munkács várában Kegyelmes Asszonyunk s Uruk Eö Nagyságok Kegyelmességekből Continualván lakását egy ideig való súlyos betegségének utána die 15 Novembris Anno 1662 éjjeli 12 és egy óra között Isten ez árnyék világból kiszólitotta, nekem meg maradtott özvegynek holtig való gyászomra és keserűségemre. Mely megnevezett Édes Uramnak meg hidegedett teteme mivel már egyebet nem kíván, hanem hogy az ó Annyának az Földnek az honnan vettetett volt meg adassák ennek tisztességesen és keresztény mód szerint való eltakarítását Atyámfiái s jóakaróin egyenlő tetszésekből rendeltem ez jövendő Februáriusnak 1. napjára Anno 1663. az Ungvári Várhely Sz. András Templomban megh

volt egy ideig, ahonnan Kemény János érdekében levelezett.²² 1661 júliusában azonban már otthon lehetett, Kemény János ugyanis rá bízta a szökött katonák ügyében való intézkedést.²³ 1661 novemberében még a Kemény-párt tagja volt, ahogy az a törökpartí Cserei Miklós Apafinak írt leveléből kiderül: „az estve jöve be egy zágoni ember, beszéllé nekem, hogy Mikes Kelemen uram Zágonban vagyon már egynehány naptól fogva, Mikes Mihály uram házánál, egynehány lóval, több addictusival, Aporékkal és Dániel uramékkal együtt, bízván annak az helynek bátorságos voltahoz. Ugy értem az zágoni bírót, polgárt valóba megverette, talán az polgár meg is fog halni bele, csak azért, hogy azt mondotta volna az polgár, hogy nem volna már kapitánya Mikes uram. Úgy beszéllé az ember nekem, hogy az vicék is ő kegyelméhez mentek mindjárt, kik haza jöttek Ngodtól. Mindezek így lévén, kegyelmes uram, veszedelmes dolognak látom Ngod háta megé oly tiszteket s főtiszteket peng hadni, kik nem Ngodhoz, hanem máshoz kötelesek s az regiment viselik, de nem Ngod hűségére, hanem máséra.”²⁴ 1662 januárjában Daczó János már Háromszék és Csíkszék meghódolásáról értesítette Apafit azzal a megjegyzéssel, hogy Lázár István és Mikes Kelemen is elmenekültek.²⁵

Mikes Kelemen 1660-ban, II. Rákóczi György halálának időpontjában még csupán elkezdte a Mikes család széken belüli hatalmának a kiépítését, amit nehezített a család hosszas ragaszkodása Rákóczihoz. A Kemény János, majd Kemény Simon mellett felsorakozó elitcsoport megbüntetését a nagyvezéren kívül Erdélyben kevesen kívánták, inkább a megbékélést támogatták. 1662. március 10-én ugyan még felmerült a neve a Rákóczi és Kemény mellett kitarók megnótáztatása kapcsán, de már ekkor is külön kezelték a legszigorúbban elítélni kívánt csoportosulástól.²⁶ 1662 tavaszán még a Kemény-párt és Apafi követői külön tárgyaltak Bécsben, de márciusban az országgyűlésen már felolvasták Mikes Kelemen levelét, amiben betegségével magyarázta a távolmaradását.²⁷ A vele szembeni bizalmatlanság és a korábbi katonai szerepvállalása miatt 1662. április 29-én Apafi elfogatta, és Fogarasba vitette, ahonnan azonban hamarosan

lenni. Minek okáért Kegyelmedet jóakaró Uramat becsülettel kérem Asszonyommal ő Kegyelmével az megh írt napra és helyben Ungváron 8 órakor reggel jelen lenni és maga jelenlétével szegény Édes Uram meghidegedett tetemének eltakarításának napját Condecoralni ne neheztelje, mely Kegyelmed ebbeli keresztényi fáradságát engedje Isten örvendetesebb dologban szolgálhassam meg. Választ várván Kegyelmedtől éltesse Isten jó egészségben Kegyelmedet. Ex Arce Munkács die 16. Január. Anno 1663. Kegyelmednek becsülettel szolgál Néhai Nemzetes Mikes Mihály Uram meghagyott Eözvegye Árva Paczolai Borbála.”

²² MNL OL P 1238. 9. doboz. Mikes Kelemen levelei, 1660.

²³ EOE 1875–1898: XII. 524–525.

²⁴ EOE 1875–1898: XII. 246–247.

²⁵ EOE 1875–1898: XII. 269–270.

²⁶ EOE 1875–1898: XIII. 131.: „Mikes Kelemen is hasonlóképpen notóriusnak tartassék, és modo praenotato büntetessék, ha írása szerént nem superveniál közinkben, és Nagyságod s az ország előtt meg nem mentheti magát.”

²⁷ EOE 1875–1898: XIII. 17.

kiszabadult.²⁸ 1663 szeptemberében a hadjáratba induló Apafi három helytartójának egyikévé a korábbi Rákóczi- és Kemény-párti Petki Istvánt nevezték ki,²⁹ majd eltörölték a Kemény-pártiak elleni ítéleteket.³⁰ Székelyföldön a Kemény-párt ezt követően nagyon gyorsan igyekezett elégtételt venni azokon, akik ellenük fordultak. Ennek jó példája egy per, amiben megvádoltak többeket, belekeverve Daczó Jánost is azzal, hogy Petki Istvánt és Lázár Istvánt szidalmazták.³¹

Kelemen 1664-ben kezdte meg hatalma újjáépítését. Az idős Petki István helyett a katolikus párt hangadója lett az országgyűléseken,³² novemberben felszólalt azzal a döntéssel szemben, amelyben a papmarasztás jogát a településen többségben lévő felekezetnek adták, és megkezdte birtokai szaporítását a Székelyföldön kívül is.³³ Az év végére Bethlen Jánossal folytatott vitái állandósultak, ám ekkor még Bethlen került ki győztesen a konfliktusokból.³⁴ Ekkor a Bethlen János vezette protestáns csoport még olyan erősnek érezte magát, hogy Mikes Kelemen kifigurázták az országgyűlésen, folytonos betegsége hivatkozásait és hatalomvágyát gúnyolva.³⁵ A Bethlen János által irányított, törökpártinak nevezhető elitcsoport minden helyzeti előnye dacára az 1664 áprilisára összehívott országgyűlésen az addig ellenségnek tekintett Kemény-párt főbb emberei már a legtekintélyesebb tisztségekben írtak össze, ami jól mutatja Apafi óvatos és Béccsel békére törekvő politikáját. Az országgyűlés elnöke Petki István lett. A tanácsurak között az első helyen Bethlen János neve szerepelt ugyan, de mellette az addig Kemény mellett álló Bánffy Dénest, Kemény Simont, Kapy Györgyöt, Bethlen Gergelyt és Mikes Kelemen is a tanácsurak között említették.³⁶ Az a tény, hogy a háromszéki főemberek közül Mikes nevét sorolták fel a tanácsurak között egyetlenként, arra utal, hogy ekkor Basa Tamás már betegeskedett. Tény, hogy ezen az országgyűlésen a tanácsurak közül 8-ból 5-en tartoztak a korábbi Kemény-párthoz, ami már ekkor egy jelentős politikai átrendeződést mutat,³⁷ főképpen annak fényében, hogy a nóta alóli felmentések hivatalos határozata végül csak az 1664. novemberi országgyűlésen született meg.³⁸ A határozat szövege már erős politikai fordulatot mutat, hiszen úgy fogal-

²⁸ TT 1902: I. 380.

²⁹ TT 1902: I. 384.

³⁰ TT 1902: I. 385.

³¹ SzOkl 1872–1895: VI. 291–294.

³² EOE 1875–1898: XIII. 66.

³³ Alsó-Fehér megyében szerzett birtokokat Szunyogszegen. MNL OL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária, Libri Regii, 30. 862–863.

³⁴ EOE 1875–1898: XIII. 67.

³⁵ „Szombatfalvy István a Mikes Kelemen, mint gyógyíthatatlan betegségben sínló ember nevében folyamodott, hogy a már eltörölt czigány vajdaságot adják neki.”

³⁶ EOE 1875–1898: XIII. 316.

³⁷ EOE 1875–1898: XIV. 30. A törökpártiak korábbi súlyának csökkenését mutatja az is, hogy 1666 szeptemberében a Hunyad vármegye főispánágáért versengő Kún Istvánnal szemben a korábban Kemény-párti Kapy Györgyöt választották meg.

³⁸ EOE 1875–1898: XIII. 370.

maztak benne, hogy a Kemény-párt tagjai valójában a hazájukért harcoltak: „hogy mindenben az haza javára s ennek szabadságának helyben állatására céloztak, fáradoztak: kiért recipiálván azon atyánkfiait, fel is szabadítván azon súlyos articulusunknak szenyje s mocska alól, mostan újjobban felséges római császárnak élönkben exhibeált három rendbéli pecsétetes resolútióiból világosan constál, hogy e hazának és ennek lakosinak szabadságának helyben állatásában, és majd mint egy végső veszedelemre s romlásra való hanyatlásában gyámolítói és feléppítói voltak tehetségek szerint, és szolgáltak, nem vétettek a hazának és ennek lakosinak: kire nézve azon nóta alól, ilyen jó indulatjokat tapasztalván meg a nemes ország e hazához megírt felséges római császár deciaráit leveleiből újjobban is, mind magokat azon declarált atyánkfiait, s másokat is, az kik akkori időben együtt fáradoztanak és foglalatoskodtanak e hazának szabadságának feléppítésében és a veszedelem alól való kiszabadításában, solenniter absolváljuk,”³⁹ Ezzel el is tűnt Bethlen János és körének, Basa Tamásnak, Kún Istvánnak, Nemes Jánosnak és Daczó Jánosnak a helyzeti előnye, és megnyílt az út Mikes Kelemen hatalomépítése előtt.

Ezt követően azonban 1678-ig, Béli Pál bukásáig Mikes Kelemen neve nem jelent meg a tanácsurak között, ami miatt az is elképzelhető, hogy elírásról van szó 1664-ben.⁴⁰ 1665-ben már a háromszéki adminisztrációban is megjelent a főemberek között, akik az adó összeszedését felügyelték.⁴¹ 1667. március 8-án Rhédey Ferenc társaságában ő iktatta be a csiki főkapitányságba Szentpáli Jánost.⁴² 1669-től a fejedelmi tábla ülnöke volt, előtte a székelység képviselője a román vajdaságokkal kialakult konfliktus megoldására felállított tanácsban Béli Pál, Kún István és Nemes János mellett.⁴³ Még ugyanebben az évben portai követként szolgált a fejedelmet, Boér Zsigmond követtel utazott a Portára.⁴⁴ Ekkorra testvére, Mikes Mihály már nem élt, Kelemen pedig az özvegygel kezdett pereskedni.⁴⁵ 1670-ben az Aranyosszék és Toroczkó konfliktusát kivizsgáló bizottság tagja volt Teleki Mihály és Sárpataki Márton mellett.⁴⁶ Az 1670-es évek első felében mindezek ellenére Mikes Kelemen nem vagy alig volt jelen volt

³⁹ EOE 1875–1898: XIII. 370.

⁴⁰ Az 1664 márciusára datált országgyűlési névsor korainak tűnik 1664 tavaszára, tehát lehetséges, hogy valamilyen tévedésről van szó. Az azonban jól látható, hogy éppen ez a fordulat éve abból a szempontból, hogy a nagyvezér által kivégeztetni szándékozott főúri csoport nemcsak amnesztiában részesült, de roppant hamar vezető pozíciókhoz is jutott.

⁴¹ TT 1902: II. 389.

⁴² TT 1902: II. 395.

⁴³ EOE 1875–1898: XIV. 347.

⁴⁴ EOE 1875–1898: XV. 83. Ebből a kapcsolatból később szoros kliensi viszony lett, Boér valószínűleg nem véletlenül vádolta meg Bethlen Jánost és körét, akik Mikes körének ellenfelei voltak. EOE 1875–1898: XV. 133, 156, 253. Egy 1670-ben írt levélben Boér a kaptitihát tájékoztatta napi hírekről.

⁴⁵ EOE 1875–1898: XIV. 403.

⁴⁶ EOE 1875–1898: XV. 115.

az országos politikában. Ekkor már nem élt Petki István, akinek a tekintélye addig segítette a katolikus székelyföldi főemberek előrejutását,⁴⁷ viszont Mikes a katolikus ügyek képviselőjében már többször felszólalt ekkor, és érvei között szerepelt, hogy a támogatói Teleki Mihály és Bánffy Dénes, akik majd segítenek rajta.⁴⁸ Az 1671 márciusi fogarasi országgyűlésen a főurak által az adóba felajánlott összegek listája alapján Mikes anyagi értelemben a középmezőnybe tartozott. A legtöbbet, 500 forintot Bethlen János, Bánffy Dénes, Béldi Pál és Kapy György ajánlotta föl, 300-at Alvinczi István, 200-at Haller Pál, míg Naláczy István, Bethlen Farkas, Teleki Mihály, Bethlen Gergely, Matskási Boldizsár és Bethlen Miklós 100-at.⁴⁹ Ez a felajánlás nem kizárólag a vagyoni helyzetet mutatja, hanem azt is, hogy az illető főúr hová helyezte magát az erdélyi elitben. Ekkorra Mikes közeli barátjával, Bethlen Gergellyel és Telekivel, Naláczyval egy szinten lévőként értelmezte saját magát, jóllehet az igazi hatalomgyarapodás még később következett be. Az 1670-es évek elejére kibontakozott Bánffy Dénes és Béldi Pál konfliktusa. Kettejük összetűzése mindennaposá váltak az országgyűléseken.⁵⁰ Mikes Kelemen a Bánffy Dénes ellen végül megszerveződött főúri pártban nem volt hangadó, jóllehet a székely katonaság szép számmal képviseltette magát a kolozsvári főkapitány elfogatásakor.⁵¹ A liga szövegét aláírta vele Bethlen Miklós, de maga Bethlen is úgy emlékezett, hogy Mikes Kelemen előtte nem nyilvánított véleményt arról, hogy Bánffy mellett vagy ellene volt-e: „Csesztvén Mikes Kelemennel subscribáltattam a ligát, promptissime cselekvé, de féltében; nékem parancsolatom volt, hogy ha reluctál, megfogassam”.⁵² Bethlen Miklós Mikes Kelemenről meglehetősen negatív képet rajzolt az önéletírásában: „Mikesnek igen ritkán volt szerencséje az igaz ügy oltalmazásához, és mindenkor Teleki, Bánffy, Béldi, vagy egyszóval valamely potens ember síjja volt sine discretionem justae vel injustae causae, mint prókátor eloquentiae quidem multum, malitiae plurimum, sapientiae parum, conscientiae nihil habebat; ezért noha nékem ekkor in privato sem barátom, sem ellenségem, sőt a zabolai osztozásban a maga hasznáért, tudniillik a szentléleki ezerötszáz forintos jószágért segédem volt, de ritkán lehetett in publicis megegyeznünk. Az atyámnak pedig és Basa Tamásnak nagy gyűlölője, és majd énnékem is halálos ellenségem, üldözöm lett halálig mind Bethlen Gergellyel együtt”.⁵³ Bethlen Miklós szerint már ekkor Mikes jobbkeze volt Apor István, aki árva lévén, Petki Istvánnál nevelkedett, majd pedig Petki 1667-es halála után Mikes Kelemen vette pártfogásába: „Apor

⁴⁷ TT 1902: II. 395. Petki István 1667-ben halt meg.

⁴⁸ EOE 1875–1898: XV. 108. „Vagyon nekem prokatorom Teleki Mihaly es Banffy Dyenes, kik dolgomat veghez viszik.”

⁴⁹ EOE 1875–1898: XV. 190–191.

⁵⁰ EOE 1875–1898: XV. 66.

⁵¹ EOE 1875–1898: XV. 71. A marosszékiet Kornis Gáspár, a háromszékiet Béldi és Nemes, az udvarhelyszékiet Bethlen Miklós vezette.

⁵² Bethlen 1955: 654.

⁵³ Bethlen 1955: 667–668.

István, még ebben az üdőben igen alávaló fejér kisnitzer (melyet Aporposztónak is híttak) köntösben járó, de másként felette szós, elévágó ember, meg-meg Mikes Kelemen síjja fogója vala.”⁵⁴ A korábban már említett érdekcsoportok, melyek jórészt felekezeti csoportok is voltak, közötti konfliktust jól mutatja Bethlen Miklós 1675–76-ra vonatkozó megjegyzése: „Lőn Fejérvármegyében, Enyeden törvényes szék, ott én megnyerém Mikes Mihálynén azt az egyezer forintot, melyet az ura Basa Tamástól elprédált volt, de Mikes Kelemen a fejedelemtől comissiót (en magistratum) nyert a tisztekre, hogy ne exequálják.”⁵⁵ Bethlen Miklós úgy látta, hogy Béldi Pált azért íteltették el, mert a Bethlen fivérek meg akarták szerezni tőle Bethlen várát. Ez a nem kis birtokvita bizonyosan része volt a Béldi elleni érdekcsoport motivációinak. Jól látható azonban, hogy két oldal formálódott már II. Rákóczi György uralmának végére, és a nézetkülönbségek között a török- vagy Habsburg-pártiság éppen úgy jelen volt, mint az anyagi érdekek, noha természetesen ezek az érdekcsoportok az aktuális helyzettől, magánsérelmekről függően változtak. Mégis elég plasztikusan lefestette Bethlen Miklós a két főúri kört: „Bethlen Gergely és Mikes Kelemen rettenetes barátosok voltak, ... Bethlen Farkasnak is és Eleknek is barátja Kelemen, és Béldinek halálos ellensége volt, úgy az atyámnak, Basa- és Kún-házaknak is. Telekinek, Székely Lászlónak is igen kedves emberek volt, tudott mind szót, mind ajándékot bővön adni, mellyel is nyerte táblafiúi, ítélőmester, tanácsúr, praesidens és Fejér vármegyei főispánságát, nemcsak érdeme nélkül, hanem érdeme ellen. Hallottam én és mások sokszor Teleki szájából: Hej Kelemen, sohasem volt az ítélőmesterség ilyen persecutióban, mint tealattad; pedig mindennek ő tette. Maga is sokszor mondotta Mikes: Hütömre, én egy cseppet sem tudok ehhez.”⁵⁶ Az önéletírásban Bethlen Miklós is szóvá tette, hogy a Mikesek és a Basák, illetve Bethlen János ellentétei a II. Rákóczi György mellett kitartók és a Barcsai Ákos mellé állók csoportjai közötti ellenségeskedés folyamánya is volt: „Mikes Kelemen noha még ab anno 1658 gyűlölte az én atyámat ... de ő azt mind a Basa és Kúnékkal pedig ugyan halálos ellenkezést és üldözést követett, et ante, et in, et post bellum civile Rákóczio-Barcsaianum, ő igen kedves embere lévén egész házával együtt Rákóczinak, emezek ellenben Barcsainak.”⁵⁷

Mikes karrierje akkor kezdett emelkedni, amikor Béldi Pál, Bethlen Miklós és apja gyanúba került, és Béldi meg Bethlen Miklós végül börtönbe került.⁵⁸

⁵⁴ Bethlen 1955: 668.

⁵⁵ Bethlen 1955: 672.

⁵⁶ Bethlen 1955: 673.

⁵⁷ Bethlen 1955: 673.

⁵⁸ Bethlen 1955: 674–675. Bethlen Miklós így vélekedett ennek indítékairól: „A három Bethlen Bethlenért, Daczó János Cikmántorért vágni kezdék a fát Béldi alatt a fejedelem előtt, járul hozzá Mikes, nem Daczóért, mert azt gyűlölte, bolondnak tartotta, üldözte, hanem a három Bethlenhez való barátságából és Béldire való haragjából, és annak jószágára való vágyásból, mint ezt ide elébb a dolog megmutatja. Először minden dolog csak Béldi ellen volt, engem nem forgattak először, de midőn osztán a nyavalyás, erőtlen fejedelmet Béldire felindították, engem is mellé rántának a vádban, és azt állíták, hogy valamint

A letartóztatást megelőzően viszont már jelen volt 1676 áprilisában azok között a főurak között, akik végül Béldiek ellen döntöttek, Teleki Mihály, Bethlen Farkas, Nemes János és Daczó János mellett.⁵⁹ Bethlen Miklós visszaemlékezése szerint Bethlen Gergely mellett Mikes Kelemen javasolta az ő és Béldi Pál azonnali kivégzését: „Mikor megfogtak estve, Mikes Kelemen és Bethlen Gergely azon voltak, hogy csak ölessen meg a fejedelem, ők készek, kezeket fejünkre tévén, reánk esküdni; a fejedelem rá hajlott, de a fejedelemasszony és a tanácsurak nem engedték meg.”⁶⁰ Valójában ekkorra, Basa Tamás halála után egyedül Béldi Pál állt Mikes Kelemen széki hatalma kiteljesedésének útjában, aki a háromszéki hatalom megszerzése mellett Petki István és testvére, Mikes Mihály korábbi szerepének megszerzésére is törekedett.

A fogságba került Béldi felesége, Vitéz Zsuzsanna is érezte ezt, nem véletlen, hogy számos levelében hozzá könyörgött, hogy járjon közben a férje kiszabadulásáért.⁶¹ Egy ekkor keletkezett és Apafinak írt levél szerint már háromszéki főtisztként tevékenykedett Nemes János mellett Mikes Kelemen,⁶² noha ekkor még megmaradt Béldi Pál a főkirálybíróságban.⁶³ Mikes ekkor is régi „jól bevált” ürügyként betegségére hivatkozott, amiért sokszori hívás ellenére sem intézkedett személyesen Béldi Pálék érdekében.⁶⁴ Béldi Pálék fogsága idején még Mikes Kelemen felesége, Kálnoki Zsuzsanna⁶⁵ is belefolyt a dolgok intézésébe, hiszen Cserei János fogarasi várkapitány neki is beszámolt Béldi helyzetéről.⁶⁶ Ezekben

a Bánffi Dienes dolgában, (melyben is hazudtak, és így a többiben is), úgy minden gonoszban, fejedelem, fejedelemasszony és a fejedelmi kisasszonynak, Telekinek és több uraknak megöletésére való conjuratióban én vagyok Béldinek esze, pennája, kardja, mindene.”

⁵⁹ EOE 1875–1898: XV. 30. „A tanácsurak közül azok, kik az előértekezletre meg voltak híva, a kitűzött időnél korábban érkeztek Fogarasba. Bethlen Farkas, Mikes, Daczó már ápr. 16-ika előtt ott voltak: ez nap érkezett Nemes János. Végre megérkezett Teleki is s a tanácskozásoknak az lett az eredménye, hogy Béldinek, Bethlen Miklósnak s Bethlen Jánosnak letartóztatását elhatározták.” Bethlen Miklós úgy látta, hogy a legfőbb „vádloik”: Mikes, Bethlen Gergely és Székely László voltak. Máshol így írt: „Bethlen Gergely, Daczó, Mikes, Székely László tojománya volt az egész dolog.” Bethlen 1955: 676, 680.

⁶⁰ Bethlen 1955: 689.

⁶¹ SzOkI 1872–1895: VI. 355.

⁶² SzOkI 1872–1895: VI. 356–357.

⁶³ EOE 1875–1898: XVI. 66. Bethlen Miklós helyesen érzekelte, hogy „Nemes Jánosnak, ki másként háromszéki főkapitány és jámbor, értelmes, hű, tisztességes ember volt, nem volt hütele; mert hiszen ha valakit, őtet illette volna a Háromszék csendesítésére való követség, aminthogy majd továbbad Fogarasból, scilicet aqua jam turbata satis per Mikes, eadem qua prius fide et intentione occulta, elküldték, és a jámbor ember minden közönséges jóra való igyekezetével s candorával in suum finem abutáltak és osztán ad glaucoma statuum oculis obducendum tanácsúrnak is tették Mikola Zsigmond és Bethlen Gergellyel együtt.”

⁶⁴ EOE 1875–1898: XVI. 304. Szentgyörgyi Mihály levele Béldi Pálnénak a háromszéki valatások ügyében.

⁶⁵ Tüdős 2008: 295. Kálnoki Zsuzsanna férjéhez hasonlóan erős egyéniség lehetett, sőt talán erőszakos is, erre utal, hogy férje halála után a cselédei megfojtották őt.

⁶⁶ SzOkI 1872–1895: VI. 362. 1676. szeptember 7-én kelt levél.

a hónapokban Mikes Kelemennek sikerült az események középpontjába kerülnie. Áprilisban ő vezényelte azt az akciót, amelynek során Béli bodolai birtokát akarták felmérni.⁶⁷ Májusban Mikesnek és Nemes Jánosnak sikerült elfoglalni Bodolát, leltárt készíteni róla. Az erről Telekinek írt híradásban nemcsak az szerepelt, hogy Mikes kevesellte a talált értékeket, de az is, hogy azokat igyekezett lefoglalni és némely darabjait Telekinek is elküldeni. Emellett Mikes érzékeltette Telekivel azt is, hogy rosszallotta, hogy Béli irányában úgy meglágyult a fejedelem, hogy a fogságban egyre több emberét fogadhatta. „Vendégeskedik” – írta rosszmájúan Mikes Telekinek.⁶⁸ Júniusra olyan jelentőssé vált az erdélyi nemesség kiállása Béli Pál mellett, hogy Mikes láthatóan megrettent, és attól félt, hogy őt vádolják Teleki mellett a Béli elleni akcióval.⁶⁹ Ez a félelme nem volt alaptalan, Haller János ugyanis kizárólag Mikest nevezte meg Béli vádlójaként, mint aki olyan vádakot hangoztatott, amiket egyáltalán nem bizonyítottak.⁷⁰ Béli és köre kiesésével Mikes láthatóan előbbre jutott, ősszel több bizottságba is bekerült, mindig legközelebbi szövetségese, Bethlen Gergely mellett.⁷¹ Kápolnássy Pál, Vitéz Zsuzsanna embere határozottan úgy vélekedett Gyerőffy Györggyel⁷² és Paskó Kristóffal együtt, hogy „eligazodik az urak dolga, mert most az Küküllő vármegyei széknek alkalmatosságával is az urak dolgát tractallják az urak, csak egy embert vonhassanak el az 2 Bethlen, Daczo és M.[ikes] Kelemenéktől, a melyben most igen mesterkednek.”⁷³ Tehát a főurak jó része is úgy látta, hogy Mikes Kelemen igyekezett megszerezni Háromszék vezetői pozícióit és a fejedelem bizalmába férkőzni. Nemes János 1676. augusztus 18-án Telekinek írt leveléből kiderül, hogy Mikes már ekkor úgy viselkedett, mintha ő lett volna nemcsak Háromszék, de az egész székelység generálisa.⁷⁴ Ráadásul az említettek véleménye az volt,

⁶⁷ TML 1905–1926: VII. 212. 1676. április 30. Mikes Kelemen levele Teleki Mihálynak.

⁶⁸ TML 1905–1926: VII. 234.

⁶⁹ TML 1905–1926: VII. 263–264.

⁷⁰ TML 1905–1926: VII. 293–294. Haller János levele Teleki Mihálynak. 1676. szeptember 23.

⁷¹ EOE 1875–1898: XVI. 335, 336.

⁷² Bartha 2013.

⁷³ SzOkI 1872–1895: VI. 369. 1677. február 1-jén Fogarasban keltezett levél Vitéz Zsuzsannának.

⁷⁴ TML 1905–1926: VII. 286–288. Nemes János levele Teleki Mihálynak. 1676. augusztus 18. „némely ember igen keményen kezdett volt az inspectorsághoz, kit akasztófával s kit rabsággal s kit házának feje felül való elhordatásával, az melyet felette nehezen szenvedtenek. Nem tudták, honnan vötte ő kegyelme (ti. Mikes Kelemen) azt az auctoritást, mivel az mely commissióba ő nagysága poroncsol, hogy tőlem s ő kegyelmitől dependeáljanak, azt ő kegyelme magánál tartotta egy ideig s azután úgy adta az vicékeknek, hogy publicálják az populenek, az mely commissio csak nekem az vice tisztekkel és assessorokkal szól s az vicék hírem nélkül nem merték publicálni, hanem vártanak tőlem, kiért ő kegyelme rettenetesen megharagutt s elhiszem fogta is vádlani őket ő nagysága előtt, hogy nyilván való ő nagysága ellen való oppositio, kiből is kilátszik, hogy minden feltett célja az ő kegyelmének, hogy vádolhassa őket. Mert micsoda oppositio az, hogy az nekem szóló commissiót, főtisztek lévén, hírem nélkül fel nem szakasztották? En már péntekre convocáltattam az egész széket annak az commissiónak promulgálására, mely felett is elhiszem nem kevés zajgás léssen, noha én, a mint lehet, addig is sedálom az dolgot. Nekem azt írja ő kegyelme, nemcsak ennek az széknek, hanem többeknek is

hogy éppen Mikes, Daczó János és a Bethlen testvérek voltak leginkább ellene Béldi Pálék kiszabadulásának. Az év márciusára megváltozott a közhangulat, a főurak nagy része ugyanis Béldi és Bethlen kiszabadulását kívánta, ezért Mikes Kelemen is megígérte, hogy „törekedni” fog Béldi elengedéséért.⁷⁵ Az ígélet a családi kapcsolatai miatt kötelezte Mikest, ugyanis Kálnoki lányt vett el, akik viszont Béldi Pállal voltak sógorságban. Erre volt is példa, egy esetben éppen ő kérte Telekit, hogy a nagyon megbetegedett Béldiről vetessék le a vasláncot, és fogadhasson prédikátort és más vendégeket, orvost is.⁷⁶ Ennek ellenére egyre jobban szerveződött Mikes részvételével Teleki Mihálynak az a köre, ahol a legbelső emberei, Naláczy István és Székely László mellett fontos szerepet kapott a három Bethlen fivér, Farkas, Gergely és Elek, valamint ide csapódott Daczó János és Nemes János is, bár utóbbi inkább semleges próbált maradni, tekintve, hogy a karrierje első felében erősen kötődött Basa Tamáson keresztül Bethlen Jánoshoz.⁷⁷ 1677 márciusának végén ugyan kiengedték a börtönből Béldit és Bethlent, de a két csoport között nem lett béke. Többen háttérbe vonultak, például Bethlen János, aki hamarosan meghalt, Bethlen Miklós és Haller János, akik már nem kívántak szembeszállni azzal a Teleki-körrel, ami láthatóan megnyerte az Apafi szimpátiájáért folytatott küzdelmet. Béldi azonban többekkel együtt sértett volt, Csáky és Kapy, valamint Paskó Kristóf pedig továbbra is bíztak a Porta támogatásában és a Teleki-párt legyűrésében. Béldi még ekkor is reálisnak tartotta, hogy rávegye a fejedelmet arra, hogy Telekiékkel szemben őt támogassa.⁷⁸ 1677 novemberében elsősorban Bethlen Gergely, Mikes, Székely László és Apor István igyekeztek a leggyakrabban a fejedelem környezetében lenni.⁷⁹ Mikes

inspectióját urunk ő nagysága s az tanács ő kegyelmire bízta, mely épen gyeneralisságot importál magával. Az levelét in specie kiküldöm Kegyelmednek, csakhogy magával akarok beszélni s addig nem lehet; hadd lássam, mire magyarazza némely szovait. Egy szóval, Uram, úgy megindultak volt az ő kegyelme magaviselésen, hogy nem tudták mit kellessék cselekedniek, ha be nem jöttem volna. Ha két vagy három emberséges ember valami dolgoknak igazítására összegyűl, mindjárt conventiculumnak nevezi ő kegyelme. Úgy látom, ott jár az elméjek, hogy böcsülletes atyjokfiaiit küldjék ki ő nagyságához s instáljanak, küldjen inquisitorokat ő nagysága s inquiráltasson ő nagysága s ha ki vé vegye érdemlett jutalmát, ha pedig nem érdemesek, miért vádoltatnak, s egyszersmind declárálják ő nagyságához való igaz hűségetek életek fogytáig.”

⁷⁵ SzOkl 1872–1895: VI. 370.

⁷⁶ TML 1905–1926: VII. 280. Mikes Kelemen levele Teleki Mihálynak 1676. július 30. „Kálnokiné asszonyom, az feleségem anyja, jövén ő kegyelme hozzám, nagy siránkozással jelenté, hogy az szegény Béldi uram igen megbetegesedett s az doctort nem bocsátják, hogy azt az régi nyavalyáját orvosolná, mert bizony mindjárt megkönnyebbednék. Azért Kegyelmed szólana, hogy az vasat hadd vágnák le ő kegyelméről, s az inasa mindenkor hadd járhatna be hozzája s ki is az városra, és mint annakelőtte, mások is hadd mehesenek vigasztalására, s az mely praedicatorat akar, hadd vitesse azt oda s az doctort is szabadosan hivattathassa. Ezt, Uram, Kegyelmedet kérem, igen hamar urunknál vigye végben; lám, most az urak is ott vannak.”

⁷⁷ Balogh 2017: 1–24.

⁷⁸ EOE 1875–1898: XV. 66.

⁷⁹ EOE 1875–1898: XV. 64.

Kelemen beválasztották abba a küldöttségbe is,⁸⁰ amelyet Béldiek lecsendesítésére küldtek, és aminek rajta kívül még Kornis Gáspár és Matskási Boldizsár voltak a tagjai.⁸¹ A Béldi-csoport kiszorítására már megszületett a döntés, és a Béldi körül csoportosulók maradéka is elszánt maradt. Felkelésről vagy valódi összeesküvésről nem beszélhetünk, Béldi óvatoskodott és sértődékeny volt jelentősebb stratégiai lépések helyett. Végül a kis belső körével a Portára menekült, ahol azonban nem kaptak támogatást Apafival szemben.

1678 elejére a háromszéki eseményekről Nemes János és Mikes Kelemen együtt tudósította a fejedelmet, ami Mikes háromszéki súlyának jelentős megnövekedését mutatja.⁸²

1678 februárjában a Béldi és Bethlen János nevéhez köthető csoport kiesésével újjá kellett szervezni az udvart és a fejedelmi tanácsot és táblát. A Bethlen János halálával megüresedett kancellári tisztséget Bethlen Farkas kapta meg, Gyulaffy László volt a főkomornyk, az udvarmesterek Haller János és Naláczy István. Új tanácsúrként Bethlen Gergelyt, Nemes Jánost és Mikola Zsigmondot említették, Mikes Kelemen pedig ítélőmester lett.⁸³ Mikes Kelemen annyira az események középpontjába került, hogy a Portára menekült Béldiékkel szembeni követségbe is őt választották Bethlen Farkas kancellár társaként.⁸⁴ Mikes ekkor jelentős birtokokat is szerzett, Bethlen Miklós szerint Béldi birtokai közül „Bodolát elhányatták, Bethlent s egyéb jószágit a Bethlenek, Mikes Kelemen, Naláczy István feloszták. Az érette való kezeseket erősen megvonák, gyermekeinek s atyjafiainak csak a seprejét hagyták a jószágának, res mobilisét mind elprédálák.”⁸⁵ Cserei úgy tudta, hogy Béldi „háromszéki jószágának jobb részét Mikes Kelemennek adák.”⁸⁶

⁸⁰ EOE 1875–1898: XVI. 426. Mikes Kelemen levele Béldihez 1678. január 7-én. Mikes még ekkor is biztosítani igyekezett magát, ezért írt egy levelet Béldi Pálnak, amiben magát, mint a fejedelem lecsendesítőjét és Béldivel megbékítőjét tüntette fel, és azt hangsúlyozta, hogy Apafi már megbékélt, de Csáky Béldihez utazása újra gyanúba keverte, mivel Csáky nem ment el a fejedelemhez.

⁸¹ EOE 1875–1898: XV. 66, 70, 412.

⁸² TML 1905–1926: VIII. 18; EOE 1875–1898: XVI. 429.

⁸³ EOE 1875–1898: XVI. 74–75; Bethlen 1955: 708. Bethlen Miklós úgy emlékezett, hogy „ebben a gyűlésben tették az atyám helyett Bethlen Farkast cancellariusnak és Fejér vármegye főispánjának; Mikola Zsigmondot, Bethlen Gergelyt, Nemes Jánost tanácsnak; Mikes Kelemen ítélőmesternek; portára választották ország követéinek Béldiek ellen Bethlen Farkast, Mikes Kelemen, egy szászt, és a latere majd meglátzó munkára Apor Istvánt.”

⁸⁴ Bethlen 1955: 708; EOE 1875–1898: XVI. 73, 75; TML 1905–1926: VIII. 134–135.

⁸⁵ Bethlen 1955: 711; EOE 1875–1898: XVI. 100; EOE 1875–1898: XVI. 617. Mikes Kelemen ekkor igyekezett több birtokot szerezni, olyanokat is, amiket, állítása szerint, korábban Béldi vett el tőle: „Fejérvármegyében. Magyar Lapádon Béldi Páltól biratott portió mivel ante latam et pronunciatam sententiam foglaltatott el Mikes Kelemen atyánkfiától kétezrhatszáz forint adósságért, erős eontraetusa lévén róla”

⁸⁶ Cserei 1852: 101.

Az elítélt Béldi-pártiak, főleg Béldi megbüntetésének egyik motorja, Mikes Kelemen lett.⁸⁷ Hiába maradt Nemes János a szék főkapitánya, a széken belüli valódi hatalom az ő kezébe került, például ő hirdette ki az amnesztiát a Béldi-ügybe keveredett, de főbűnösként el nem ítélt háromszékieknek.⁸⁸ Ebben az 1679-es országgyűlési iratban már tanácsúrként és ítélmesterként említették.⁸⁹ Tanácsúrrá feltehetően már 1678 nyarán megválasztották, egy június 10-én Székely László által írt levél legalábbis ezt említi: „Mikes Kelemen ... megeskették tanács úrnak.”⁹⁰ Ugyanez év májusában egy Háromszéken előfordult eset kapcsán elrendelték, hogy minden szék főtisztje Mikes Kelemennel járja be a maga székét, és a jogtalanul elfoglalt közös kaszálókat, réteket, erdőket adják vissza a megkárosodott községeknek.⁹¹

1680-ban a Székelyföldre és környékére vonatkozó ügyekben már Nemes Jánossal együtt járt el,⁹² 1682-ben a fejedelmi tanácsban is ketten voltak jelen Háromszékről, egyben az egész Székelyföldet tekintve nem volt több tanácsos, csak ők ketten, ami a háromszéki elit országos súlyát is jól mutatja.⁹³ 1680-ra, tehát viszonylag rövid idő alatt országosan is nagy tekintélyre tett szert. Egy szeptemberben kelt fejedelmi utasításban, ahol a tanácsurak felsoroltattak, közvetlenül Rhédey Ferenc és Teleki Mihály után szerepelt a neve.⁹⁴ A két ítélmester közül vitathatatlanul ő volt a jelentősebb. Egy 1681-es határvillongás kivizsgálására alakított bizottság felállításakor rendelkeztek úgy, hogy a főurak mellett „Mikes Kelemen, egyik ítélmester (vagy ha ő kegye rationabilis okokra nézve nem érkezhetik Alvinczi Péter)” legyen a tagok között.⁹⁵ Noha Mikes Teleki Mihállyal szoros együttműködést tudott kiépíteni, Bethlen Gergely pedig a közeli barátja volt, a levelezésében hangsúlyozottan alázatoskodott, és azt sugallta, hogy a fejedelmi tanács tagjai felette állnak. A Telekinek írt levelei ugyanúgy ezt mutatták, mint 1684-ben Apafinak írott levele: „Nagyságod mellett levő tanácsúr hívei tetszésekből, mivel Ngod ő kgekkel érti jobban ezen dolgokat, az mint az dolog kívánja, akkorra terminálhat.”⁹⁶

1683-ban az országgyűlésen praesidens és tanácsúr volt.⁹⁷ 1679-ben meghalt Béldi Pál, aki főkirálybíró volt. A hivatalát Mikes megkaphatta volna, hiszen láthatóan ekkorra Háromszék leghatalmasabb ura lett. Ő azonban talán nem

⁸⁷ EOE 1875–1898: XVI. 100.

⁸⁸ EOE 1875–1898: XVI. 104, 643.

⁸⁹ EOE 1875–1898: XVI. 643. „tek. nemz. Mikes Kelemen becsülletes tanácsúr hívünktől és ítélmesterünktől”

⁹⁰ TML 1905–1926: VIII. 214. Székely László levele Teleki Mihálynak.

⁹¹ EOE 1875–1898: XVI. 110.

⁹² EOE 1875–1898: XVII. 85.

⁹³ EOE 1875–1898: XVII. 246–247.

⁹⁴ EOE 1875–1898: XVII. 128.

⁹⁵ EOE 1875–1898: XVII. 190.

⁹⁶ EOE 1875–1898: XVIII. 227.

⁹⁷ Bethlen 1955: 733.

tartotta elég jelentősnek ezt a hivatalt, mert 1680-ban végül Mikó István lett a szék főkirálybírája.⁹⁸ Mikes Kelemen a Székelyföld megfellebbezhetetlen vezetőjévé vált, Nemes János naplója nagyszerűen láttatja ezt.⁹⁹ 1685 februárjában a székelysége vonatkozó kérdések megvitatását a betegsége, illetve a hiányzása miatt elhalasztották.¹⁰⁰ Az 1685 januárjában keletkezett végrendelete szerint Mikes székely generális volt, de 1683 januárjában ennek a tisztségnek még nincs nyoma a neve mellett, amikor „Fejérmegyék főispánjának, és az nemes ország előtt személyünkben való praesidensünknek és egyik ítélőmesterünknek” nevezték,¹⁰¹ de 1684 márciusában sem szerepelt ez a tisztség a neve mellett.¹⁰² Lázár Miklós úgy tudta, hogy az 1683-as hadjáratban székely generálisként vett részt.¹⁰³ Cserei is azt írta, hogy „Mikes Kelemen is a Béli Pál romlásával úrrá lőn, elkapá a székelyek generálisságát, bátyaságot, nagy barátságot szerze Teleki Mihálylya.”¹⁰⁴

Ekkorra lokális és országos befolyása is jelentős volt, Bethlen Gergely mellett szerepe volt abban, hogy Petki Istvántól örökölt „patronáltja”, Apor István 1683-ban Töröcsvár harmincadosa lett.¹⁰⁵ 1685 szeptemberére Daczó Jánoshoz olyan hírek jutottak el, hogy Apafi engedélyt adott Mikesnek, hogy megmustrálja a székely hadakat, sőt Daczó János csíki főkapitányt is le kívánta váltani a főkapitányságból. Nem hiába panaszkolta Daczó a fejedelemnek, hogy „Mikes uramnak Ngod olyan autoritást engedett, hogy a két innep közben megmustrálja a hadakat, és én helyettem más kapitánt praeficiáljon; még eddig kglis uram, mind kapitányságok s mind főispányságok osztási praecise csak a fejedelmek autoritásában állott, azt másoknak soha nem engedett egy fejedelem is.”¹⁰⁶ Természetesen az ő klientúrája is előtérbe került, elsősorban Apor István és Kálnoki Sámuel. II. Apafi Mihály török követ általi beiktatási ceremóniáján a fia, Mikes Mihály vitte az ifjú Apafi fejedelmi süvegét, míg Kálnoki Farkas a botot.¹⁰⁷ Mikes Kelemen élete végére a harmincadvámok jövedelméből is bőségesen részesült, Bethlen Gergely és Székely László mellett a brassói, kolozsvári és a máramarosi harmincadhelyek

⁹⁸ EOE 1875–1898: XVII. 95.

⁹⁹ TT 1903: 83–84; Tüdős 2003: 280.

¹⁰⁰ EOE 1875–1898: XVIII. 278.

¹⁰¹ EOE 1875–1898: XVIII. 85.

¹⁰² EOE 1875–1898: XVIII. 205, 219.

¹⁰³ Lázár 1887: 421.

¹⁰⁴ Cserei 1852: 101–102.

¹⁰⁵ EOE 1875–1898: XVIII. 96.

¹⁰⁶ EOE 1875–1898: XVIII. 358. Nemes János a naplójában nem fejtegeti a részleteket, de megemlíti, hogy nem ő mustrálta meg a székelyeket. TT 1903: 93. Sándor János az év decemberében Mikes által irányított mustráról ír Daczó Jánosnak. SzOkl 1872–1895: VI. 398. „Mikes uram ő kegyelme szombatán estvére érkezék ide kezinkben; ő kegyelme mindjárt cédulákat bocsátata, hogy Fel-Csyknak csötörtökön, Al-Csyknak pedig pénteken mustrájok légyen.”

¹⁰⁷ TT 1903: 91.

fölött diszponált.¹⁰⁸ Látható, hogy a fejedelemség korának utolsó éveire többen próbáltak a pénzügypolitikába bekapcsolódva gazdagodni, részben a harmincadvámokból való részesedéssel, részben adófelügyelőként. Ez utóbbi feladatot Mikes Kelemen Bethlen Gergellyel együtt vállalta.¹⁰⁹

A nyolcvanas évekre Háromszéken belül egyedül Nemes János maradt Mikes Kelemen riválisa, legalábbis a tisztségek tekintetében. A valóságban azonban Teleki Mihály és Mikes már 1683–84-ben együtt intézkedtek, Nemest kihagyva.¹¹⁰ 1683-ban Apafi őket kettőjüket bízta meg a székelység generális mustrájának a megtartásával, érdekes azonban, hogy a megbízólevélben a két ember címeinek, tisztségeinek a felsorolásakor Mikes nevénél nem szerepelt a székely generális megnevezés, amit pedig Mikes a végrendeletében is feltüntetett.¹¹¹ 1684 márciusában szintén ők küldtek a székelység ügyében intézkedni.¹¹² A meglehetősen köztiszteletnek örvendő, idős Nemes János ekkorra már kis megszakításokkal két évtizede volt háromszéki főkapitány, olyan főtiszt, aki helyben lakott, és folyamatosan mustrálta a széki katonaságot, tehát eleget tett főkapitányi kötelezettségeinek. Ennek ellenére sosem lett Teleki bizalmasává, mert mindvégig inkább kiegyenlítő szerepet próbált játszani a Teleki- és Bethlen–Béldi-párt között, sőt a Bethlen Miklóshoz fűződő jó viszonyát is fenntartotta. Teleki és Mikes ezért igyekezett őt kiszorítani, főképpen természetesen a háromszéki elitben egyeduralomra törő Mikes. Cserei szerint „Mikes Kelemen halálban vágytunk a háromszéki főkapitány-ságra, mivel Telekinek fogadott bátyja s lelki barátja vala, magára vállaló, hogy a fejedelemtől megszerzi.”¹¹³ Cserei úgy tudta, hogy Mikes kérésére Teleki igyekezett Nemest gyanúba keverni olyasmiket mondva, hogy „amaz hitvány

¹⁰⁸ EOE 1875–1898: XVIII. 461.

¹⁰⁹ EOE 1875–1898: XVIII. 315. 1685. február 22. – március 24. „annuálván, főinspectoroknak tekintetes Bethlen Gergely és Mikes Kelemen uramékat rendeltük és generalis perceptornak Ugrón Ferencz atyánkfiát helyben hagytuk, helyét pedig az adó perceptiójának az mostani időnek mivoltához képest Szeben városában determináltuk”

¹¹⁰ EOE 1875–1898: XVIII. 21.

¹¹¹ EOE 1875–1898: XVIII. 84–85. „generális-mustrának is végben vitelére parancsoltunk volt becsületes meghitt belső tanácsúr híveinknek, tekintetes nemzeti Széki Teleki Mihály uramnak, az mi és nemes ország minden hadainak főgenerálisának. Máramaros és Torda vármegyéknek főispánjának, huszti és kövári városainknak praesidiumunknak főkapitányának s fiscalis dézmáink főarendátorának. és Zabolai Mikes Kelemen uramnak. Fejérmegyék főispánjának, és az nemes ország előtt személyünkben való praesiden-sünknek és egyik ítélőmesterünknek.”

¹¹² EOE 1875–1898: XVIII. 216. „a székely natióknak ő kegyelmek alkalmas időktől fenforgó külömbkülömbféle difficultásinak investigálására és complanálására is meghitt becsületes tanácsúr híveit, úgymint Teleki Mihály és Mikes Kelemen uramékat ő kegyelmeket rendelte légyen kiküldeni, úgy hogy ő kegyelmek az megírt székely natio ő kegyelmek difficultásit az boldog emlékezetű néhai idősbik Rákóczi György fejedelem méltóságos dispositiójából lött complanatiójától fogva assumálván, azon megírt Rákóczi György fejedelem abbéli progressusának és modalitásának tenora szerint investigálják és complanálják is istenesen, ide értetvén köztök forgó s igazítást kívánó egyéb dolgok is.”

¹¹³ Cserei 1852: 149.

Nemes János, a mint értem, megbolondult, Háromszéket nem tudja igazgatni: szükség ha Nagyságod provideál reájok, s más kapitányt practicál elejekben; én pedig alkalmasabbat nem tudok Mikes Kelemennél, aki Nagyságodnak mely hűségesen hasznoson szolgálta Béldi Pál rebelliójában, Nagyságod maga jól emlékezhetik rája.”¹¹⁴ Cserei értesülései szerint Apafi, akinek uralma elején fontos volt, hogy minél több tisztségbe református nemest helyezzen, nem akarta a sokszor harcos katolikus Mikest Háromszék főkapitányává tenni.¹¹⁵ „Teleki Mihály pedig nem elégedvén azzal, hogy ország generálisa, tanács ur, fő árendátor, Thorda vármegyei főispán, kővári, huszti kapitány volna, a háromszéki s csíki főkapitányságokra kezdé ásítózni.”¹¹⁶ Cserei szerint Teleki azzal a szándékkal küldött vizsgálóbizottságot a Székelyföldre, hogy Nemes János és Daczó János kapitányi hibáit kiderítse. Márpedig létezett egy gyakorlat a székely katonaságban, ami szerint a kapitány felmenthette a székelyeket az aktuális katonai kötelezettségek alól, de természetesen ezzel vissza is lehetett élni, vagy könnyű volt valakit megvádolni, hogy ezzel visszaélt. „Teleki Mihály nem a székely szabadcságra vigyáz vala, hanem hogy a mentségeseket kicircálja s annak alkalmatosságával mind Daczó Jánost Csíkból, mind a jámbor Nemes Jánost Háromszékről kiheverje. A fejedelem nem vevén eszében a practicát, annuála, és Teleki maga mellé Mikes Kelemént választván, sok gyülevész szolgálkkal megindulának, elsőben Csikban, onnan Háromszékre s Udvarhelyszékre; mindenütt s mindennap pompás uri ebéd vacsora készítettvén számokra a székek költségével. Elkezdék Csikban a mustrát; a popule vévén észre, hogy Daczó s Nemes János ellen circálódnának, valamit kigondolhattak nyavalyások ellen, beadták Telekinek, olt pedig könnyen elhitték. Mennyi sok becstelenséggel gyalázatot kellett szenvedniek, jelen levén a két kapitány a mustrán. Mikor kérdették : ki mentségesese voltál, mit fizettél ? Én, úgymond, Daczóé, én Nemes Jánosé, ennyit ennyit fizettem, azt Teleki mind felíratta. Vajha az ő dolgait is valaki felirathatta volna, ezer Daczó s Nemes Jánosban sem találtak volna annyi kivetőt, mint az egy Telekiben. — A mustra véghez menvén, a jobbágyok s jószágok circálásához kezdenek, és soha annyi hamis ilélet véghez nem ment Erdélyben annyi idő alatt mint akkor. Valakinek vagy Telekinél vagy Mikesnél kedvessége nem volt, vagy őket nem a nem ajándékozhatta, megromlott az a szegény nemes ember.”¹¹⁷

Végül Teleki mind Daczóval, mind Nemessel szemben talált indokot a perbe fogáshoz. Nemessel szemben 1685-re kezdődött meg a per, amiben azzal vádolták az országgyűlés előtt, hogy „diffamálta” Telekit és Mikest. Végül november 4-én el is ítélték az ekkor már beteg főurat, ezzel megnyílt az út Mikes előtt hatalma további növelésére.¹¹⁸ Erre végül nem kerülhetett sor, mert már Mikes

¹¹⁴ Cserei 1852: 149.

¹¹⁵ Cserei 1852: 150.

¹¹⁶ Cserei 1852: 152.

¹¹⁷ Cserei 1852: 153.

¹¹⁸ EOE 1875–1898: XVIII. 39.

is súlyos beteg volt,¹¹⁹ ráadásul Nemes a meghurcoltatása ellenére is megmaradt főkapitányi tisztében a haláláig. 1686. január 27-én, hosszas betegeskedés után Mikes Kelemen meghalt. 1686. március 26-án Teleki Mihály értesítette a főurakat, hogy Mikes Kelemen meghalt, ezért a korábbi harmincados tisztségét Bethlen Eleknek szándékoznak adni.¹²⁰ Cserei szerint „elsőben vízkórságban fekünnék, azután pedig Istennek szörnyű ítéletéből a szeméremtete egyben dagadozna s a nyüvek estenek volna belé; nagy kínokat szenvedvén.”¹²¹

Csiksomlyón temették el, az erdélyi elit részvételével. Bethlen Miklós az emlékiratában részletesen megemlékezett Mikes Kelemen temetéséről, ahol már érezhető volt az erdélyi református és katolikus elit élesedő szembenállása: „Csikba, a Mikes Kelemen temetésére... Megyünk már a testtel, kérdi Keresztesi, Macskási tőlem: Miért nincs gyertyám? Én mondám: Inkább kegyelmeteknek miért vagyon? ... Meghallá Teleki, dörgeni kezde hátra: de úgy segítjen, csak Mikes Kelemenre való bosszú; inkább uram ide se jöttél volna etc. Én mondám: Kérdezze meg kegyelmed a mű theológusinktól, és azután kárhoztasson engemet. Menénk a templomba, ott a mű székünkéből, főemberekéből a prédikáló széket, papot láttuk, és a pap szavát jól értettük, de a tanácsurakéból nem. Egyszer majd a prédikáció közepin a tanácsurakkal felkele és széket cseréle vélünk a népnek nagy csudájával. Én a temetés végén szánomra ülék, és étlen is, távoztatni kívánván a becstelenséget, elmenék estvefelé, és majd egy nagy mérföldnyire Somlyótól meghálék, és másnap hazaszánkázám Zabolára gyermekágyban fekvő feleségemhez, igen erős hideg és derék szánút lévén ekkor december, januarius és februariusnak nagy részében.”¹²² Cserei is úgy vélekedett, hogy „melynél ponpásabb temetést az én időmben nem értem. Én is jelen voltam, Teleki Mihály forgolódván a temetési pompa körül, és maga lovait fejedelmi módon felöltöztetvén.”¹²³

Mikes Kelemen nem sokkal a halála előtt, 1685-ben készítette el a végrendeletét.¹²⁴ A rendkívül részletes testamentum a jelentős birtokállományról és vagyonról rendelkezett. A testamentumos urai között első helyen a fejedelemség ekkorra legnagyobb befolyású főurává vált Teleki Mihály szerepelt, akivel Mikes nagyon szoros kapcsolatot alakított ki, csakúgy, mint korábban bátyja, Mihály tette ezt Kemény Jánossal. Melléjük Naláczy István és Székely László, Teleki két legbizalmasabb embere és a Bethlen testvérek, Gergely és Elek neve is szerepelt a felsorolásban. A háromszéki elitből két rokonát, Kálnoki Sámuel és Apor Istvánt választotta középük. A végrendelet tökéletesen tükrözi Mikes Kelemen kapcsolati hálóját az erdélyi eliten belül. Tökéletesen beépült Teleki Mihály kliensi körébe, ami által jelentős tekintély- és vagyongyarapodást tudott elérni.

¹¹⁹ Tüdős 2003: 280.

¹²⁰ EOE 1875–1898: XVIII. 461.

¹²¹ Cserei 1852:168.

¹²² Bethlen 1955

¹²³ Cserei 1852: 168.

¹²⁴ Tüdős 2003: 279–288.

A Székelyföldön kívül elsősorban Teleki Mihály református köréhez kapcsolódott, míg a Székelyföldön belül a katolikus elit fő szervezője volt, és őket is igyekezett helyzetbe hozni. Ilyen volt sógora, Kálnoki Sámuel és rokona, Apor István is.

Mikes Kelemen vagyona

A végrendeletében Mikes Kelemen maga is megerősítette azt, amit Cserei és Bethlen Miklós is állított róla, hogy ifjan nem számított a jómódú, gazdagabb nemesek közé. Saját bevallása szerint „az én szüleimtől semmi énnékem nem maradt, hanem az Úr Isten az ő jóvoltából, az én uramhoz való igaz tökéletes és hív, sok fáradtságos, halálos veszedelmek közt való fáradságim, szolgálatom után adta azt énnékem annyira, hogy énnékem penzemen kívül az zabolai jószágban tizenöt-tizenhat emberen felyül nem jutott kezemhez, sőt a zabolai udvarháznak is egy részit Rákóczi Györgytől pénzen váltottam meg.”¹²⁵ A testamentum részletesen felsorolja Mikes Kelemen vagyontárgyait, amelyek között legfontosabbnak a zabolai udvarházat tartotta, aminek minden elemét megszerzte a testvérei örökrészből is, több mint 4000 forint összegért. Zabolán kívül Zágonban, Lemhényben, Polyánban, Szentléleken rendelkezett jobbágyokkal, szántófölddel és Szentléleken kastélyt is említett. Több jobbágyot és földterületet szerzett meg Basa Tamás örökségéből. A fentiek mellett Dálnokon szerzett jobbágyokat, Maksán egy porciót jobbágyokkal, amit a hűgának, Henter Mihálynénak adott használatba, míg Dobón lévő birtokát Bethlen Gergelynek adta, amikor azt Bethlen Miklós bebörtönzését követően Udvarhelyszék főkapitányának beiktatták.¹²⁶ A hűgának ezeken felül átengedett birtokrészeket Fehér megyében, Petken és Páloson is. A testvérei által birtokolt javakat minden módon igyekezett megkaparintani, lánytestvéreitől perrel szerezte meg. (Apor Lázár, Jankó Mihály és Boér Simon feleségeitől). Az eddigieken felül jobbágyokkal bírt Zágorban és Nyújtódon is, valamint Uzonban, Sáralfván, Szunyogszegen. Ha mindezt összevetjük az 1614-es lustra jegyzékben a Mikesek neve mellett szereplő birtokokkal, akkor látható, hogy Mikes Kelemen egy rendkívül szorgalmas birtokgyűjtő volt. Ugyanakkor jelentősen ki is cserélődtek a birtokok, és míg Mikes Kelemen a 17. század elején elsősorban Kézdiszéken belül igyekezett birtokrészeket szerezni, addig nemcsak Háromszék egész területén, de annak a határain túl is, elsősorban Csíkszék és Fehér vármegye irányába terjeszkedni kezdett. A Kálnokiaktól Köröspatakon szerzett birtokrészeket, ezen felül pedig Brassóban is birtokolt házat, és Szebenben is megemlítette egy „szállását.”¹²⁷ A végrendelet elkészítésekor jelentős mennyiségű készpénzről is említést tesz. 16 770 forintról, emellett 2300 birodalmi tallérról, 2650 aranyról és emellett még kintlévőségekben, neki

¹²⁵Tüdős 2003: 281.

¹²⁶Tüdős 2003: 282. Ez az átruházás Mikes szerint időleges volt, arra az időre vonatkozott, amíg Mikes a Bécs elleni hadjáratban részt vett.

¹²⁷Tüdős 2003: 285.

meg nem fizetett adósságokban felsorolt Páter Jánosnál 2000 aranyat, görög kereskedőknél 1050 aranyat és 2600 forintot, Teleki Mihálynál 200 forintját, Daniel Istvánnál 200 forintot, Bethlen Eleknél 1200 forintot, Filstich Mihály brassói bírónál 100 forintot, Béli Dávidnál 400 forintot, dálnoki Mihálcz Mihálynál 50 aranyat, Mikes Pálnál 200 forintot, Balás Ferencnél 160 forintot.

Mikes Kelemen kapcsolati hálója

Mikes Kelemen végrendelete nagyszerűen megmutatja azt a kapcsolati hálót, amelyet az élete végére felépített. Ez a hálózat a bátyján, Mihályon keresztül szerveződött elsősorban, aki az 1650-es évekre Erdély elismert katonája és politikusa volt, aki a katonai sikerek után Kemény János bizalmasaként egyre feljebb lépdelt az országos politikában. Ő Apafi uralma idején már nem volt jelen az erdélyi politikában, de abban a körben, amely Kemény János és körülötte kialakult, többen támogatni kezdték az öccsét is. Ilyen volt az idős Ébeni István, aki 1662. május 16-án írta Telekinek, hogy „szegény Mikes Keleмент megfogták, Fogarasban vitték.”¹²⁸ Ekkorra már a Mikes Kelemennél fiatalabb Teleki Mihály is a támogatói közé tartozott csakúgy, mint Bánffy Dénes, aki 1663-ban kért Mikes számára Telekitől segítséget.¹²⁹ Bánffy és Mikes kapcsolata később is szoros maradhatott, erre utal Bánffy 1667-ben kelt levele Telekihez: „Mikes Kelemen uram dolgát igen akarom, kérem is Kegyelmedet, az én atyafiságo mért is segítse szegént, mert ugyan egy igyben volt velünk s méltatlan eleget is szenvedett érettünk.”¹³⁰ Erre a kapcsolatra utal egy 1672-ben Bánffy által Telekinek írt levél is: „Ma Mikes Kelemennel sokat beszéltem s tüle is tanultam ki fundamentumosban az Pál uram oda be való istentelen conventiculumát és forralásit. Álnok,hamis lelkű emberek vadnak, kiknek ugyan nehéz ellenek állani emez declaratoroknál, de mindezekbe is az én Istenem segítsége által remélem Kegyelmed dolgainak boldogabb végét.”¹³¹ Ugyanebben az évben ősszel Mikes azért panaszkodott többeknek, hogy őt mint portai követet nem látták el megfelelő instrukciókkal, és ez Bethlen János hibája.¹³² Teleki Mihállyal az 1660-as évek elejétől szoros stratégiai szövetséget ápolt, a Telekinek írt levelei tele vannak

¹²⁸ TML 1905–1926: II. 291–292.1662. május 16. Ébeni I. levele Telekinek.

¹²⁹ TML 1905–1926: II. 632–633.1663. okt. 30.

¹³⁰ TML 1905–1926: IV. 135.

¹³¹ TML 1905–1926: VI. 369. Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak 1672. október. 16-án.

¹³² TML 1905–1926: IV. 528. Bánffy Dénes levele Telekinek 1669. október 1-jén. „Szegény Mikes Kelemen dolgánál ne feledkezzék; Isten udvarhoz vivén, írasson in bona forma levelet az kajmekámnak és más nagy rendeknek, mert ha azzal az levéllel megyen, csak contemnálja. Még csak követnek sem írták. Miért nem kellett az régi formában iratni? Kilátszik, csak Bethlen János uram dolga. De az inkább ő nagyságának s az országnak árt, nem Mikes Kelemennek. Bizony azokat az leveleket vissza kellene kéretni s az régi párokkal conferálni kellene, látnék meg, ő kegyelme bosszúból urának s hazájának teszen kárt. Még szegény Keleмент elérnék az újabb levelekkel.”

hízelgéssel és az elköteleződés jeleivel, ezzel szemben megtalálhatóak bennük kiszólások a közös ellenféllel, Bethlen Jánossal szemben.¹³³ Mikes Kelemen, úgy tűnik, a leveleiben sorozatosan panaszkodott Bethlen Jánosra már 1669-ben is: „Bizony ha Daczó menne portára, nem ilyen böcstelen levelet concipiált volna Bethlen János uram.”¹³⁴ Telekivel és Bánffyval szemben alapmotívuma volt a leveleinek a segítségkérés, saját nyomorult és kisemmizett voltának hangsúlyozása, saját maga szerencsétlen voltának kiemelése. Mindketten támogatólag is léptek fel Mikes érdekében. A végrendeletében Mikes „az én érdemem felett való tökéletes Úr”-nak nevezte Telekit, ami jól jellemezte ketjük kapcsolatát.¹³⁵ Nem véletlen, hogy a testamentumosok és tutorok között első helyen állt Teleki. 1672 januárjában a váradi határkonfliktusok ügyének megoldására felállítandó bizottságba Teleki többek között Mikes Kelement javasolta, a székelyföldi nemesek közül egyetlenként.¹³⁶ Teleki ugyanakkor nagyon nagy taktikusként tudott távolságtartóan is viselkedni, Mikes megtapasztalta ezt is: „Mikes Kelemen írja, hogy szomorúan értette Telekinek róla való idegen ítéletét, a mire soha okot még csak gondolatban sem adott, hanem vékony tehetsége szerint tökéletesen s igen szívesen is ügyekezett szolgálni.”¹³⁷ Ennek ellenére ketjük kapcsolata folyamatosnak mondható, Béldi Pál egy Telekinek írt 1674-es levelében utalt is arra, hogy Teleki szolgájával Mikesnél találkozott.¹³⁸ Bánffy Dénes halála után Teleki egy Béldinek írt levelében elég pontosan körvonalazta az erdélyi érdekcsoportokat, amelyek közül a mellette állóban Mikes Kelemen is megemlítette.¹³⁹ Kívülről nézve ez a kapcsolat barátságnak tűnt, legalábbis mind Béldi, mind Bethlen Miklós, mind pedig Cserei így látta ezt. Mikes Kelemen támogatói között volt Petki István csíki főkapitány is, akinek 1667-es halála után Mikes majd' két évtizedre átvette az erdélyi katolikus elit szószólójának szerepét.

¹³³TML 1905–1926: IV. 513–514. „mást senkit itt nem találtam Betlen János és Kún István uramékom kívül; minemű expeditiom leszen Kegyelmed meggondolhatja.”

¹³⁴TML 1905–1926: IV. 518. Mikes Kelemen levele Teleki Mihálynak 1669. szeptember 20-án.

¹³⁵Tüdős 2003: 280.

¹³⁶TML 1905–1926: VI. 18. Teleki Mihály levele Apafi Mihály fejedelemnek. „Azon dolognak pedig eligazítására feles böcsületes rendek kívántatnak. Én jovallanám Kapi, Bánfi Dienes, Haller János, Rédei, Kornis, Torma István, Mikes Kelemen, Váradi István, Boldovai, Alsó János uramékat.”

¹³⁷TML 1905–1926: VI. 376.

¹³⁸TML 1905–1926: VI. 574. Béldi Kelemen levele Teleki Mihálynak, 1674. március 12-én. „az Mikes Kelemen uram kapujában találkozám Kegyelmed jámbor szolgájával.”

¹³⁹TML 1905–1926: VII. 5. Teleki levele Béldinek 1675. január 21-én. „Azt akarják az emberekkel elhíttetni, Kegyelmedhez közel álló emberek szájából ment volna olyan szó ki, az két Hallernek, nekem, Bethlen Farkasnak, Gergelynek, Mikes Kelemennek, szebeni király bírónak meg kellene halni, úgy lehetne csendesség az országban... azon volnának leginkább, engem, Kegyelmedet, Kapi uramat, Haller János uramat összeveszthetnének... én nálam ugyan ördög uram végben nem viszi.”

A támogatók mellett Mikeshez legközelebb Bethlen Gergely állt a főurak közül,¹⁴⁰ több ízben ő kötötte össze Mikest Telekivel, legalábbis Bethlen Gergely továbbadta Telekinek mindazt, amit Mikes írt neki.¹⁴¹ Emellett a Bethlen testvérekkel kiegészülő kör több ízben közösen vitatta meg az erdélyi ügyeket.¹⁴² Alkalmanként együtt írtak levelet Telekinek.¹⁴³ A Bethlen testvérek és Mikes közeli kapcsolata a kortársak előtt is nyilvánvaló volt, Cserei kifejezetten őket tartotta Béli megváltóinak.¹⁴⁴ A végrendeletben „az én régi két kedves atyámfiak”-nak nevezte Bethlen Gergelyt és Eleket.¹⁴⁵ A Mikeshez legközelebb álló Bethlen Gergely mellett a kapcsolati hálójának közeli tagjai voltak Bethlen Gergely testvérei, Farkas és Elek, valamint az előbb említett Teleki Mihály és a Teleki köréhez tartozó Naláczy István és Székely László.¹⁴⁶ Naláczy Istvánt a végrendelet csak megemlíttette, míg Székely Lászlóról hosszas dicsőítést fogalmazott meg: „az én kedves s meghitt komám uram... mint életemben micsoda nagy tökéletességgel volt én hozzám.”¹⁴⁷

A hálózat harmadik csoportjához azok tartoznak, akik inkább Mikes patronáltjainak számítottak, akik később felnőttek mellé a szövetségeseivé. Ilyen volt rokona, Kálnoki Sámuel és távolabbi rokona, Apor István is. Mindkettőjükkel kapcsolatosan a végrendelet Mikes támogatását emeli ki: „Tekintetes Kálnoki Sámuel sogor uram ha Istene van talán gonosszal, hanem jóval léssen, megemlékezik arról mint viseltem én őkegyelmihez magamot. Tekintetes Apor István öcsém uramnak ki voltam én, tudja jól maga, s az sok becsületes ember micsoda atya helyett volt atyafia voltam őkegyelmének.”¹⁴⁸ Állandó ellenfelének számított viszont kezdetben Basa Tamás,¹⁴⁹ Kún István, később Bethlen János és Béli Pál, valamint ennek a négy embernek a köre, amit elsősorban Bethlen János szervezett és irányított.

¹⁴⁰ Bethlen 1955: 673. Bethlen Miklós szerint „Bethlen Gergely és Mikes Kelemen rettenetes barátok voltak, merő Pilades és Orestes; Bethlen Farkasnak is és Eleknek is barátja Kelemen”

¹⁴¹ TML 1905–1926: VII. 204. Naláczy István levele Teleki Mihálynak, 1676. április 12. „Im mit írjon Kelemen uram Bethlen Gergely uramnak, in specie levelét odaküldtük. Gergely is itt vagy, Farkas is bejű maholnap.”

¹⁴² TML 1905–1926: VII. 580. Bethlen János levele Teleki Mihálynak 1677 november 12-én. „Elek (Bethlen) uram éjjel megindulván tizenkét lovon, Sz. Miklóstra ment az bátyjához. Ott találta Bethlen Gergely uramat, Mikes Kelemen uramat; az mint az este jöve arról is hírem, páter Kászoni uramat is.” Továbbá: TML 1905–1926: VIII. 67, 83, 84.

¹⁴³ TML 1905–1926: VII. 594. Bethlen Gergely, Mikes Kelemen és Székely László levele Teleki Mihálynak. 1677. november 20. „Mi, Uram, idejűvén, egymással beszélgettünk az fennforgó dolgokról...”

¹⁴⁴ Cserei 1852: 89.

¹⁴⁵ Tüdős 2003: 281.

¹⁴⁶ Cserei 1852: 97.

¹⁴⁷ Tüdős 2003: 281.

¹⁴⁸ Tüdős 2003: 281.

¹⁴⁹ TML 1905–1926: VII. 283. Mikes Kelemen levele Bethlen Farkasnak és Teleki Mihálynak 1676. augusztus 6. „egy néhány rossz emberek szintén úgy viselik itt magokat, mint az szegény Rákóczi fejedelem idejében, mikor Basa Tamás törökért küldött vala.”

Mikes Kelemen a halála időpontjára tökéletesen előkészítette a terepet a háromszéki és csíki katolikus elit számára, hogy végképpen leszámolva a korábbi református riválisokkal, megszerezzék a székek vezető pozícióit. A Mikes testvérek fellépésekor még jelen lévő Basa és Béldi családok hatalma a családfejek halála és Béldi Pál bukása miatt megtört, és sem a Nemesek, sem a Daczók nem tudtak a helyükre lépni. Az Apafi-kor egyik legambiciózusabb, leghatározottabb karrierépítőjének munkáját részben a fia, Mihály folytatta és Apor István.

Felhasznált források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltár (MNL OL) P 1238. 9. doboz. Mikes Kelemen levelei, 1660.
- Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltár (MNL OL) F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 30. 862–863.
- Bethlen Miklós 1955: Bethlen Miklós önéletírása. I–II. S. a. r., V. Windisch Éva. Budapest.
- EOE 1875–1898: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta comitialia regni Transsylvaniae). I–XXI. Kiad.: Szilágyi Sándor. Budapest.
- Cserei Mihály 1852: Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest.
- SzOkl 1872–1895: Székely Oklevéltár. I–IV. Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Lajos. Kolozsvár.
- TML 1905–1926: A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki család oklevéltára: Teleki Mihály levelezése, 1656–1679, 1–8. Szerk.: Gergely Sámuel. Budapest.
- TT 1902–1903: Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. Közli: Tóth Ernő. Történelmi Tár (4. sorozat) 1902. I: 231–263., 1902. II: 375–411., 1902. III: 528–574., 1903. IV: 83–98.
- Tüdős S. Kinga 2003: Erdélyi testamentumok. I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Marosvásárhely.

Felhasznált szakirodalom

- Apor Péter 1978: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest.
- Balogh Judit 2017: Apafi Mihály erdélyi fejedelem portai diplomatáinak felekezeti hovatartozása és kapcsolatrendszere. In: Ittész Gábor (szerk.) *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest. 1–24.
- Bartha Zoltán 2013: Egy katolikus főúr, Gyerőffy György Apafi Mihály udvarában. <https://itthon.transindex.ro/?cikk=20021> – utolsó letöltés: 2021. 09. 09.
- Horn Ildikó 2005: *Tündérország útvesztői: tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest.
- Hőgye István 1987: Zempléni gyászjelentések. *Honismeret* (15.) 5. 40.

Lázár Miklós 1887: Erdély főispánjai 1540–1711. I. Közlemény. Századok (21.) 408–426.

Szádeczky Kardoss Lajos 1927: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest.

Tüdős S. Kinga 2008: Csíksomlyói végtisztesség. A székelyek generálisa, i. Mikes Kelemen végrendelete és temetése (1685–1687). Acta Siculica 2008. 295–308.

BARTÓK BÉLA

EXPECTO PATRONUM?¹ **(AZ EGRI FŐEGYHÁZMEGYE SZEREPE FELSŐHUNKÓC** **KÖZSÉG ÚJJÁÉPÍTÉSÉBEN 1915–1916 KÖZÖTT)**

Az orosz betörés 1914-1915-ben több mint 100 községet sújtott 5 vármegyében. Sáros, Zemplén, Ung, Máramaros és Bereg vármegye területe majdnem fél évig hadszíntér volt. Sáros vármegyében 15 falu pusztult el úgy, hogy ott egyetlen ház sem maradt meg, és összesen 54 település szenvedett valamilyen kárt.²

„A Duklai-szoros alatt húsz község valósággal eltűnt a föld színéről – írta Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, aki az újjáépítést segítő bizottság tagjaként bejárta Sáros vármegye elpusztított részeit –, ezeknek helyén nem látunk egyebet, mint szenet, elégett gyümölcsfák fekete törzseit és szétdúlt tűzhelyek romjait. Ilyen látványosságtól kísérve érjük el a sokat emlegetett Duklai-szorosot s fölötte a Duklai-hágót. Utunkban egész karavánokat látunk elvonulni: pótlovakat, tréncsapatokat, mozgó tábort sütő kemencéket és a katonai pékek szekereit, vörös-keresztes sebesültszállító kocsikat, katonai automobilokat... Szóval milliókra menő kárt okozott Sáros megyében a háború. A mit a háború könyörtelensége vétett, azt a könyörülő szeretetnek kell jóvátenni!”³

Heves vármegye távol volt a háború borzalmaitól, de lakosai izgatottan figyelték és a helyi lapokban kíváncsian olvasták a kárpáti harcok eseményeit. Több tudósítás jelent meg az északkeleti régióról a megyei újságban az oroszok kiűzése után is, ami felkeltette az olvasók szimpátiáját és szolidaritását az említett vármegyék lakossága iránt. 1915. augusztus elején Heves vármegye testülete, a megyegyűlés hivatalos levelet kapott Debrecen város testületétől, amely arra kérte a törvényhatóságokat, a vármegyéket és a városokat, hogy a háborútól megmenekült törvényhatóságok közösen építsék újjá az elpusztult Sáros vármegyei községeket. Ezt válaszolták: *„Heves vármegye egyidejűen hálóját és mélységes szeretetét is kifejezésre kívánta juttatni főpásztora, Szmrecsányi Lajos egri érsek iránt a midőn az ő szülőföldjének Sáros vármegye egyik elpusztult községe újjáépítésének terhét vállalta magára. ... Heves megye mindezek felül templommal, iskolával és községházával is ellátja az építendő községet, hogy a lakosság kulturális fejlődését és a magyar nyelv könnyebb elsajátítását is biztosítsa.”⁴*

¹ A Harry Potter-regények egyik jelmondata (Védnököt/patrónust várok) itt a kérdőjellel bizonytalanságot sugall.

² Khuen-Héderváry 1916: 2. A sajtóban hónapokon keresztül közé tették a teljesen lerombolt sárosi falvak számát.

³ Világháború Képes Krónikája, 1915. aug. 22. 200–201.

⁴ Egri Újság, 1915. nov. 4. 1–2.

„A torony kis harangjának olyan meghitt legyen a szava, mintha itt szólna valahol a Tarna vize mellett”⁵ – írta az *Egri Újság*, amikor még nem látták a hevesiek Felsőhunkócot.

A megyegyűlés tagjai lelkesen fogadták a kérést, mert így akarták kifejezni köszönetüket Szmrecsányi Lajos egri érseknek az addigi jótékonyságáért. Ez sokkal fontosabb, mint gondolnánk, hiszen nem volt minden alkalommal harmonikus a kapcsolat az örökös főispáni tisztséget betöltő egri püspökök, érsekek, valamint a vármegye önkormányzata között, amelynek leginkább belpolitikai okai voltak. A főpapok általában konzervatívabb nézeteket vallottak, mint a megyei nemesség túlnyomó része.

Heves vármegye törvényhatóságának küldöttsége 1915. október 29-30-án látogatta meg Sáros vármegyét, hogy kiválasszák azt a falut, amelyet újjá fognak építeni. Eperjesre 29-én vonattal érkeztek, ahol találkoztak a sárosi törvényhatóság képviselőivel. A hevesi küldöttség tagjai voltak a főispán, az alispán, az egri országgyűlési képviselő, a megyei tanfelügyelő, a megyei műszaki tanácsos és a főispáni titkár. Sáros vármegyét is a főispán, az alispán, a főjegyző, az építészeti hivatal főnöke, a főispáni titkár és a tanfelügyelő képviselték, a kormány nevében *Téglás Károly*⁶ újjáépítési kormánybiztos volt jelen.⁷

„Hosszabb eszmecsere után – írta a Heves megyei lap – a *Duklai-szoros bejáratánál fekvő Felsőhunkóc községben történt a megállapodás. Felsőhunkóc községnek negyvenkét háza pusztult el. Az állami iskola és a körjegyzői lak is teljesen leégett. Dombon a fák között magánosan álló és Rákóczi korából való díszes fatemplom van, mely a községtől távolabb eső két házzal együtt épen maradt. Felsőhunkóc községen visz át a Miskolc - duklai országút, a község tehát könnyen megközelíthető. A szűk völgyben fekvő községet erdőkkel koszorúzott alacsonyabb hegyek övezik, s így festői szép vidéke van. Másnap a bizottság a helyszínén is megtekintette a kiválasztott falu helyét és bejárta a romokat. A pusztulás szomorú képe mindenkire mély hálást tett, de egyben megnyugtatták az ideiglenes faviskókba meghúzódó lakosságot: közel a segítség, mely a falut az ország egyik legmagyarabb vidékéhez fogja a rokoni szeretet meleg kapcsával hozzáfűzni. A helyi tapasztalatok után a bizottság nagy meglepetéssel állapította meg, hogy a falu megválasztása kívánalmaiknak minden tekintetben megfelel.”⁸*

A felsőhunkóci görögkatolikus templom valójában 1799-ben épült fel lemkó⁹ stílusban, és az Istenszülő (Szűz Mária) Oltalma címet viselte. Az első világháború

⁵ Egri Újság, 1915. aug. 22. 1.

⁶ Téglás Károly (1864–1916) erdőmérnök 1882–1885 között tanult a selmecebányai (jelenleg: Banská Štiavnica) Erdészeti Akadémián. Szolgálatát a zsarnócai (Žarnovica) erdőhivatalban kezdte, majd a bustyaházai (Buštín, Ukrajna) erdőhivatalban dolgozott. 1890–1892 között tanársegéd az Erdészeti Akadémia növénytan tanszékén, majd Topánfalván (Câmpeni, Románia) erdőgondnok, később Brassóban (Braşov, Románia) teljesített szolgálatot. 1903–1907 között tanár az Erdészeti Akadémia Erdőhasználati Tanszékén. Ezután a Földművelésügyi Minisztériumban teljesített szolgálatot haláláig, 1916. június 30-ig.

⁷ Egri Újság, 1915. nov. 4. 2.

⁸ Egri Újság, 1915. nov. 4. 2.

⁹ A lemkók a ruszinok egyik észak-sárosi népcsoportját alkotják.

harcait valóban csodás módon túlélte, 1922-ben felújították, de valószínűleg akkor már nem felelt meg az igényeknek, mert 1931-ben „*pszeudo-bizánci barokk stílusban*”¹⁰ egy másik templomot kezdtek építeni kőből. Az ikonosztáz ritka képeit a bártfai Sárosi Múzeumba szállították.

1915. október 30-án Felsővízközön *Szepesházy Imre*,¹¹ a felsővízközi járás országgyűlési képviselője fogadta a társaságot, és kifejezte örömét, hogy Heves vármegye küldöttségének választása az ő kerületének egyik falujára esett. A megbeszélésen megjelent *Martényi András*¹² bányavölgyi (*Duplín*) római katolikus esperesplébános is. Martényi Pécsújfaluban (*Pečovská Nová Ves*) született, 1892. évi pappá szentelése után több sárosi községben volt lelkész, majd a kassai püspök Bányavölgybe küldte, tehát nagyon jól ismerte a vármegye vallási és nemzetiségi viszonyait.¹³ Az esperes kérte, hogy mivel a körzetben lakó római katolikus vallásúaknak is Felsővízköz (*Svidník*) a központja,¹⁴ a tervezett templomot ott építsék fel, mert erre a célra a telek és 2000 korona már rendelkezésre áll. Felsőhunkócról is hamarabb elérnék az ott lakók a templomot, mondta Martényi, mivel Bányavölgybe, ahol a járásban egyedül van római katolikus templom, még nagy vallási ünnepeken is nagyon nehéz az utazás. *Majzik Viktor*¹⁵ hevesi alispán megértően fogadta a kérést, és megígérte, hogy jóindulatúan fognak majd a templomépítés ügyében dönteni.

A Sáros vármegyei *Bányavölgy* (Duplín) plébániája a kassai egyházmegye tapolyi (*Topľa*)¹⁶ esperesi kerületében volt. Kissé különös, hogy az egri érsekség egy kassai püspökséghez tartozó település kegyura akart lenni, de egyházz jogilag a kassai püspökség az egri főegyházmegye suffraganeusa¹⁷ volt. Úgy tűnik, az egri főegyházmegye *kegyúrként* patrónusa szeretett volna lenni a hunkóci görögkatolikusoknak, amint a magyar nyelvű Heves vármegye polgári törvényhatósága

¹⁰ <http://www.drevenechramy.sk/drevene-chramy/svidnik-a-okolie/hunkovce/> (A letöltés ideje: 2016. máj. 11.)

¹¹ Szepesházy Imre 1857-ben született Eperjesen régi sárosi nemesi családban, jogi tanulmányai után járásbíróként, ítéletáblai bíróként dolgozott, 1907-ben Felsővízköz díszpolgára lett, megkapta a felsővízközi nemesi előnevet, majd 1910-től kormánypárti politikusként képviselte a zborói körzetet a parlamentben. Végváry – Zimmer 1910: 425–426.

¹² Andreas Martényi nevét a Magyar Katolikus Lexikon Andrásnak, az Egri Újság Andornak is fordította. 1864-ben született, Pécsújfaluban, 1892-ben szentelték pappá, Zborón (Zborov), Nyársardón (Ražňany) káplán volt, majd előbb Lófaluban (Kobyly), utána 1896-tól Bányavölgyben volt adminisztrátor. 1899-ben lett a község plébánosa, 1904-től esperes-helyettes, 1912-től esperes. SC 1915: 232.

¹³ SC 1915: 223.

¹⁴ „Felsővízköz (azelőtt: Felsőszvidník), kisközség Sáros vármegye felsővízközi járásában, (1910) 685 rutén és német lakos, a járási szolgabírói hivatal széke, járásbíróság, telekkönyv, csendőrőrs, határrendőr-őrs, posta- és távíróhivatal.” Révai 1911–1935: VII. 344.

¹⁵ Majzik Viktor (1866–1945) Heves megyei földbirtokos jogot tanult, és 1889-ben kezdte tisztviselői pályáját. 1901–1916 között volt Heves vármegye alispánja. Pap 2011: 487–488.

¹⁶ A Tapoly (szlovákul Topľa, németül Töpl) az Ondava mellékfolyója Északkelet-Szlovákiában.

¹⁷ Érseki egyházmegyének alárendelt püspöki egyházmegye.

a rutén nyelvű polgári község jövőbeli életét szeretne volna befolyásolni. A római katolikus kegyuraság, kegyúri jog (latinul *ius patronatus*) bizonyos világi (vagy egyházi) személyeknek vagy személyek csoportjainak az egyházi hatóság által adott kiváltsága volt, mely főként valamely egyházi hivatal viselőjének kijelölésében való részvételre vonatkozik, és a *templom karbantartásának illetve felújításának kötelezettségével*, valamint más terhekkal járhat.

A bányavölgyi római katolikus egyházközséget 1788-ban alapították, második templomát 1861-ben építették. Kegyura 1880-tól a Vallásalap volt, anyanyelve 1840-ben még szlovák, 1910-ben már rutén lett.¹⁸ *Martényi András* 1915-ben 30 kilométeres körzetben 44 (!) filiát, vagyis leányegyházközséget látogatott – köztük Felsőhunkócot –, tehát a plébános kérése valóban megalapozott volt. A 45 községben viszont már 35 görögkatolikus templom volt.

Nem mellesleg 1910-ben Sáros vármegye lakossága 174.620 fő volt, amelynek 10%-a magyar, 59%-a szlovák, 22%-a ruszin, 5%-a német és 3%-a egyéb nemzetiségű. Vallási szempontból 1910-ben a lakosság 54%-a római katolikus, 30%-a görögkatolikus, 9%-a evangélikus, 7%-a izraelita volt.¹⁹ A 15 teljesen elpusztult sárosi faluból 10 volt a bányavölgyi római katolikus plébánia körzetében. 1915-ben a kassai római katolikus sematizmus szerint a bányavölgyi körzetben 865 római katolikus, 9144 görögkatolikus, 11 evangélikus, 9 református, 992 izraelita vallású személy élt.²⁰

A kassai sematizmus az 1910. évi állami népszámlálás adatait közölte, ezért nem tudni, hogyan változott valójában a nemzetiségek és felekezetek aránya az 1914. november–1915. május közötti harcok miatt. Három községben – Bányavölgyben, Szorocsányban (*Stročín*) és Tizsényben (*Tisinec*) – volt római katolikus templom a 45 község közül. és mindháromat 1913-ban újjították fel. Az első településen 188, a másodikon 98 a harmadikon 95 római katolikus élt. Ladomérmézőn (*Krajná Polana*) 98 és Felsővízközön 139 latin rítusú hívőnek nem volt saját temploma. A bányavölgyi plébániai körzet 35 községében viszont volt kisebb-nagyobb görögkatolikus templom. A tanulság az, hogy a ladomérmézei és a felsővízközi római katolikus hitközségnek nagyobb szüksége lett volna saját templomra mint Felsőhunkócnak.

A hevesi küldöttség október 30-án Felsővízközről folytatta útját és leégett, lerombolt falvakon keresztül értek el *Felsőhunkócra* (*Hunkovce*). A határtól alig 6 kilométernyi fekvő település már 1914. november végén a legsúlyosabb harcok színtere volt, és majdnem az egész község romhalmaz lett. A különálló dombra épített, a 18. században származó fából épült görögkatolikus templom viszont épségben maradt. Az 1908-as eperjesi görögkatolikus sematizmus szerint Hunkócnak 255 görögkatolikus, 7 római katolikus és 13 izraelita felekezetű (összesen 275) lakosa volt.²¹ A falu a bukóci (*Bukovce*) görög rítusú esperesi kerülethez

¹⁸ Diós-Viczián (szerk.) 1993–2010: II.187.

¹⁹ Népszámlálás 1912: 246–247.

²⁰ SC 1915: 103–104.

²¹ SE 1908: 39.

tartozott, és Rózsadomb (*Bodružal*) filiája volt. Az 1910. évi állami népszámlálás szerint 259 görögkatolikus, 27 római katolikus és 19 izraelita, összesen 305 fő élt a Lodomirka folyó völgyében fekvő kisközségben.²²

Az egri érsek és a káptalan

A faluválasztásnál idézett Szmrecsányi Lajos 1851-ben a Sáros vármegyei Sárosdaróc (*Šarišské Dravce*) községben született, Eperjesen, Debrecenben és Egerben tanult, 1873-ban szentelték pappá, 1912-ben nevezték ki egri érsekké.²³ Daróc a héthársi (*Lipany*) járásban volt, így szülőfaluja megmenekült a háború pusztításaitól. Az érsek viszont székhelyén a háború hadirokkantjainak, hadiárvának ügyét mindvégig a szíven viselte. 1914 nyarán pusztaszikszoí nyaralójában 40 fő sebesült katona részére kórházat létesített, sőt a betegek olvasnivalóval történő ellátásáról is gondoskodott. 1914. augusztus 1-től 1917. július 1-ig a háború kárvallottjait 58.612 korona értékben segítette.²⁴ Támogatta a sárosiakat is.

Ott volt Budapesten, amikor 1915. május 22-én főként a fővárosban élő Sáros vármegyében született neves közéleti személyek megalakították a Sárosi Népet Segítő Bizottságot a „*hajléktalan koldussá lett derék tót ajkú lakosság segítésére*”.²⁵ A bizottság elnöke *Berzeviczy Albert* lett, de a főpapok közül a bizottság tagja volt még *Fischer-Colbrie Ágoston* kassai püspök és *Novák István* eperjesi görögkatolikus püspök is. Néhány nappal később az egri érsek 5000 koronát küldött a bizottságnak, amely hamarosan gyűjtést indított az orosz sárosi lakosok megsegítésére.²⁶ Az érsek szülőföldje iránti szeretete alapján reprezentatív szerepet játszott később is az országos gyűjtésben. Ezt elismerte róla Heves vármegye alispánja is: „... az egyes egyedek kiválóságát egy jóságos és nagyszívű vezér magasztos példája fokozza, ambíciójukat sarkalja, cselekményeiket irányítja és vezeti.”²⁷

1915 júniusában Eperjesen is alakult egy vármegyei bizottság, amelynek védnökségét szintén az egri érsek és az eperjesi püspök vállalta el.²⁸ Ezután 1915 augusztusában létrejött a *Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újraépítő Országos Bizottság* Khuen-Héderváry Károly gróf elnöklésével az országház delegációs termében. Ott is jelen volt Szmrecsányi Lajos egri érsek, amikor Héderváry Károly gróf elnök ismertette a végrehajtó bizottság eddigi működését és jövő tennivalóit.²⁹

²² Népszámlálás 1912: 238–239.

²³ Diós-Viczián (szerk.) 1993–2010: XIII. 407.

²⁴ Szecskó 1995: 3–4., 154.

²⁵ Budapesti Hírlap, 1915. máj. 23.14.

²⁶ Budapesti Hírlap, 1915. máj 25. 9.

²⁷ Egri Katolikus Egyházi Tudósító, 1916. febr. 1. 39.

²⁸ Budapesti Hírlap, 1915. jún. 18. 14.

²⁹ Budapesti Hírlap, 1915. nov. 26. 13.

Később az érsek többek között előszót írt az 1916 márciusában megjelent ún. *Sárosi emlékbumba*,³⁰ amelynek bevételét szintén az újjáépítésre fordították. Egy egri tudósító szerint „*lelke gazdag kincseiből is szép értéket juttatott a hajléktalanná vált sárosi nép felsegítésére*”. Az elfogult kortárs szerint az érsek írása „*hazafias érzés sugallt, a vallásosság fénye ragyog be és a szülőföld szeretetének melege hat át*”. A kézirat 1915. szeptember 24-én, „magyarországi” Szent Gellért ünnepén készült el, ami talán a nemzeti érzés szempontjából lehet érdekes adat. Az első rész szerint a háború kitörésekor a nemzet (és a római katolikus egyház) teljesen egyetértett Ferenc József kiáltványával, és bízott a győzelemben, mert úgy gondolta, az igazságos küzdelmet Isten is segíti. A változó hadi sikerek után azonban mindenki megrémült, amikor az „*északi vad ellenség*”, vagyis az orosz hadsereg betört Magyarországra, és elpusztította a szentélyeket, vagyis a templomokat. Vörösmarty *Szózatából* idézi a „*nagyszerű halált*”, de hiszi, hogy a háború erkölcsi újjászületést is hozhat. Ezután az egyik középkori egyházatyára hivatkozik, és kifejti, hogy a háború mindig következménye valaminek, és két hatása lehet. Vagy a túlvilági életre segít érdemeket szerezni, vagy a földi életben nevel nagy áldozatokra. Az érsek ez utóbbit tartja a nagy értékek: „*... mindig több tünet tárul fel annak igazolására, hogy a háború valóban eszköz Isten kezében arra, hogy a népek megújuljanak, és feljebb emelkedjenek.*”³¹

Úgy gondolja, hogy a honfitársainknak nevezett ruténeknél is éledezni kezd a remény, és Bajza József (1804–1858) költő 1834-ben írt *Apotheosis* című verséből idézi a vigasztalást: „*E porba omlott szép haza/Fel fog virulni még...*”³² Szemrecsányi azt állítja, hogy az oroszok – akiket ekkor sem nevez néven – a rutének felszabadítását hangoztatták, de a tatárokhoz hasonlóan pusztítottak, és átkozott emléküket ugyanúgy örökre történelmünk része lesz. Ezután következik a politikai tanulság levonása, amely a ruténeknél és talán minden szláv nemzetiségnek szól: „*... a felemelkedés útján, mely csak a honfitársakkal való egység nagy erejével futható meg, az oroszoknak nincs és ezután sem lehet szerepe.*”³³ Ezt bizonyítja, hogy a nemzet egységesen szeretne a rutének („honfitársak”) segítségére sietni. Az érsek szerint a nemzetiségek összefogása, pl. a rommá vált szentélyek (templomok) újjáépítése a szenvedők érdekében olyan, mint a testvérek szolidaritása, és az új helységnevek igénye a szorosabb nemzeti egység vágyát jelenti. Ez viszont egyszerűen az asszimiláció indoklása. Az érsek szerint gyönyörű dolog, hogy a háború miatt nélkülöző nép képes áldozatot hozni, hogy szebb legyen a „*Beszzkidek alja*”.³⁴ Szerinte az összefogás azt jelenti, hogy „*a magyar lélek termékeny talajából az együvé tartozás erős érzetét a szeretetet, áldozatkésztséget és*

³⁰ Nádasdi Baán Achilles (szerk.) 1916.

³¹ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1916. ápr. 1.

³² A verset az 1830-as lengyel felkelés ihlette, és Lengyelországról szól, de a kortársak több 1848-as és első világháborús ünnepségen, emlékművön találkozhattak a Heves megyei születésű költő soraival.

³³ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1916. ápr. 1. 2.

³⁴ A Keleti-Beszzkidek hegységet Északkeleti-Kárpátoknak vagy Erdős-Kárpátoknak is nevezték akkoriban.

*önfeláldozást a háború fakasztotta és fejlesztette virágzásig.*³⁵ Végül Isten segítségébe vetett hittel fejezi be az emlékalbumba írt előszót.

A Budapesti Hírlap rendszeresen ismertette az adományokat, és néhány alkalommal az egri érsek neve is szerepelt a jótévedők között. Ez annyi problémát okoz a későbbi kutatóknak, hogy 100 év után ennyi forrás alapján még nem tudjuk eldönteni, hogy mikor küldte Szmrecsányi ezt a pénzt a központi bizottságnak, és mikor küldte a Heves megyei alapítványnak. Az érsekség és a káptalan többfelé adakozott a háború idején. Az alul látható táblázatban a három részletben felajánlott adományt összeadva szerepeltetjük.

1916. március közepén ugyanis az érsek újabb 2000 koronával járult hozzá a kárpáti falvak felépítéséhez. Az érsek ugyanerre a célra korábban már 5000 koronát áldozott, és a jótékony célú sárosi sorsjátékon 1000 koronáért vásárolt sorsjegyet, vagyis alig egy év alatt 8000 koronát adott szülőföldje újjáépítésére.³⁶ Ez akkor nagyon nagy összegnek számított. Az érsek már 1915. április 10-én nagyszabású körlevelet adott ki egyházmegyéje lakói számára, hogy áldozatvállalásra, összefogásra, segítségnyújtásra és munkára buzdítsa a hívőket. Éppen a húsvéti ünnepek után vetette papírra azokat a mondatokat, amelyekben utalt az újabb orosz támadásra, és párhuzamot vont Krisztus és a magyar nemzet közé: „... *amint a kereszt útja a dicsőséges feltámadáshoz, úgy a honfiak önfeláldozása igazságos ügyünk győzelméhez elvezet.*”³⁷ A „honfiak” a szövegben elsősorban a magyar katonákat jelentették, de a továbbiakban kibővítette jelentését az egész népre. A tudósítás írója fontosnak tartotta, hogy kitérjen a főpap személyes példamutatására is: „*Mióta a háború megpróbáltatásos napjai ránk szakadtak, az érsek tettekkel mutatja meg folyton, hogy mit kell tennünk igaz ügyünk diadaláért. Példával jár előttünk az áldozatkészségben, önfegyelmében és önmegtartásban.*”³⁸

1915 szeptemberében az egri főkáptalan is csatlakozott az akcióhoz, és a sárosiak segítésére tagjai közül *Debreczeni János, Cseke Gábor* és *Böhm János dr.* 2000-2000 koronát, *Koncz Menyhért, Ridártsik Imre, Blazsejovszky Ferenc* és *Ambrus István dr.* 1000-1000 koronát adományoztak.³⁹ Ez a 10 000 korona adomány akkor óriási összeg volt.

A plébániák

Az egri érsekség adományait és gyűjtését sokféleképpen lehet elemezni. Ha elsőként a klerikusokat, vagyis a felszentelt papokat és szerzeteseket nézzük, ők is két csoportban találhatók. Néha *plébánosként* szerepeltek hivatalos minőségben, máskor *magánszemélyként* közölték a nevüket (mint pl. a kanonokok), és csak

³⁵ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1916. ápr. 1. 2.

³⁶ Budapesti Hírlap, 1916. márc. 18. 12.

³⁷ Egri Újság, 1915. április 11. 1.

³⁸ Egri Újság, 1915. április 11. 1.

³⁹ Budapesti Hírlap, 1915. szerk. 22. 14.

az 1915. és 1916. évi egri római katolikus sematizmus segítségével lehet kideríteni, hogy hol szolgáltak, és milyen tisztséget viseltek. Ha *lelkésznek* nevezték őket, akkor még csak káplánként vagy adminisztrátorként vettek részt a gyűjtésben. Ha a pénz forrásait tekintjük, találkozhatunk *adományokkal*, amelyek személyes segítséget és áldozatkészséget jelentenek. Voltak *gyűjtésből* származó, több személy által beadott összegek, amelyeket plébánosok, segédlelkészek vagy maguk a hívek küldtek el. Különleges csoportot képeznek az egyházközségi *gyűjtések* eredményei a plébánosok megnevezése és hozzájárulása nélkül. Vannak olyan vidéki küldemények, amelyek *gyűjtésből* és *adományokból* származtak, de itt egyelőre nem lehet meghatározni a papok hozzájárulását. Néha olyan települések szerepelnek ebben a sorban, amelyeknek 1500 főnél több római katolikus vallású lakosa volt. Ilyenek pl. Tiszafüred, Sarud, Felsőtárkány, Vepelét, Erdőtelek. A kisebb egyházközségek is gyűjtöttek erre a célra, de ezeket az összegeket az egri sajtó nem közölte. 1918 tavaszáig 124.533 korona gyűlt össze Heves vármegyében Felsőhunkóc újjáépítésére, és ez alapján elmondhatjuk, hogy az *ismert* összeg 14,24%-át az egri főegyházmegye adományozta. Viszonyításképpen meg kell jegyezni, hogy egyedül a Hatvani Cukorgyár Részvénytársaság 1915 novemberében 10 000 koronát adományozott erre a célra.

Heves vármegye törvényhatósági bizottsága 1916 áprilisában tartott ülést, ahol Majzik Viktor alispán beszámolt a gyűjtés eredményeiről. Köszönetet mondott minden tisztviselőnek, aki részt vett az akcióban, és szavai szerint „készségesen megfelelt a lelkészkedő papság is a *templomi gyűjtés érdekében hozzáintézett felkérésre*”.⁴⁰ Ezt a gondolatot fejtette ki korábban is egy helyi lapban, amikor a katolikus papok 18 hónapos háború alatti tevékenységét elemezte: „... *hatalmas példát adtak és agitációt fejtettek ki akkor, amikor arról volt szó, hogy megtakarított fillérjeit minden magyar ember a nemzeti védelem céljaira engedje át, zászlóvivői lettek a háború sebeit gyógyító különböző jótékonyági akcióknak*...”⁴¹

Ugyanakkor csalódottan ismertette, hogy a kárpáti falvak újjáépítését egy központi bizottság fogja irányítani Budapestről, vagyis Heves vármegye önállósága ebben a kérdésben megszűnik, de leszögezte, hogy az összegyűjtött hatalmas, több mint 100 000 korona összegért cserében szeretnének befolyást gyakorolni az 1-1 melléképülettel ellátott 47 lakóház, a községháza, a jegyzőház és az óvoda építkezésére. Az érsekség viszont még ennyire sem tudta elérni célját, mert a tények szerint irreális lett volna egy római katolikus templom felépítése egy majdnem szintiszta görögkatolikus faluban. Az alispán így magyarázta a döntést: „*Végül – minthogy a papság részéről történt adományok és gyűjtések nagyrészt ahhoz a feltételhez voltak kötve, hogy azok egy római katolikus templom felépítésére fordíttassanak, arra való tekintettel, hogy Felsőhunkóc község műemlékszerű temploma csodálatosképpen sértetlenül maradt, viszont az elpusztult községháza fölépítésére elegendő fedezet nincsen – megkéri az adományozókat és gyűjtőket,*

⁴⁰ MNL HML IV-402/a, 55.d.

⁴¹ Egeri Katolikus Egyházi Tudósító, 1916. febr. 1. 38.

hogy a templomra szánt adományukat a községháza építésének céljaira engedjék át. Miről az összes érdekelteket értesíti.”⁴²

Az egri bizottság végül 1918. május 14-én átutalta a budapesti bizottságnak az összegyűjtött 12 533 koronát, és a 2000 korona értékű hadikötvényt, az új Felsőhunkócot pedig május 28-án hivatalosan is felavatták. Heves vármegye törvényhatósági bizottságának június 10-i közgyűlésén Wekerle Sándor kormányának megalakulása azonban már sokkal fontosabb kérdés volt, mint a sárosi falu ügye. *Isaák Gyula*⁴³ alispán ekkor jelentette be, hogy Felsőhunkóc teljesen újjáépült, amit a közgyűlés tudomásul vett, a pénz kiutalását jóváhagyta, és elismerte, hogy „a mai utazási és közszükségleti viszonyok közepette az átadási ünnepségen a vármegye közönsége magát nem képviseltette”.⁴⁴ A közgyűlés azonban kérte az alispánt, hogy ha a normális viszonyok helyreállnak, vezessen egy hevesi küldöttséget Felsőhunkóc megtekintésére, ellenőrizze a pénz felhasználását és „a község életét kísérje figyelemmel”. Az új alispánnak értesítenie kellett a belügyminisztert, Sáros vármegye alispánját és a budapesti szervezőbizottságot, hogy a „Sárosvármegyei Faluépítési Alap” Egerben megszűnt.

név	rang	lakóhely	adomány	gyűjtés	adomány és gyűjtés	összeg (Korona)
Szmrecsányi Lajos	érsek	Eger	+			8000
Blazsejovszky Ferenc ⁴⁵	kanonok	Eger	+			1000
Csekó Gábor	kanonok	Eger	+			2000
Ambrus István	kanonok	Eger	+			1000
Debreczeni János	kanonok	Eger	+			2000
Böhm János	kanonok	Eger	+			2000
Koncz Menyhért	kanonok	Eger	+			1000
Ridárcsik Imre	kanonok	Eger	+			1000
Kriston Endre ⁴⁶	pápai kamarás	Eger	+			100

⁴² MNL HML IV-402/a, 55.d. Jelentés 3.

⁴³ Isaák Gyula (1858–1935) Egerben tanult jogot, 1885-től megyei tisztviselőként dolgozott, 1916–1925 között volt alispán, azután 2 évig a főispáni tisztséget is betöltötte.

⁴⁴ Heves Vármegye Hivatalos Lapja, 1918. júl. 1. 155.

⁴⁵ Az egri főkáptalannak 13 tagja volt 1915-ben.

⁴⁶ Kriston Endrét (1877–1960) 1899-ben szentelték pappá, az első világháború idején neveztek ki pápai kamarássá és kanonokká. Ő az érseki udvar papjainak adományait gyűjtötte össze és küldte el.

Petrovits Gyula	plébános	Eger ⁴⁷		+		104,50
Kassuba Domonkos ⁴⁸	ciszterci szerzetes	Eger		+		200
Novák Károly	lelkész ⁴⁹	Felsőtárkány	+			113
Újhelyi Lajos	plébános	Sarud	+			100
Juhász Károly	lelkész	Bodony			+	365
Fábry Dezső	lelkész	Tiszafüred		+		234,90
Krasniczky Kálmán	lelkész	Mikófalva ⁵⁰		+		136,76
Boldizsár Benedek	lelkész	Verpelét			+	100
Kis János	lelkész	Markaz			+	25
Kovács-Gulyás István	lelkész	Visonta			+	50
Szabó Elek	lelkész	Besenyőtelek			+	113
Vas József	plébános	Erdőtelek			+	100
Összesen						17 742,16

Az egri érsekség papjainak és híveinek adományai a sajtó alapján (1915)

Nincs pontos információnk arról, hogy pontosan mekkora összeget gyűjtöttek az egri érsekség papjai, és mi lett ennek a sorsa, de elgondolkodtató, hogy miért akart a római katolikus egyház templomot építtetni egy görögkatolikus felekezetű rutén faluban. Felsőhunkócon ma sincs római katolikus templom, Felsővízközön is csak 1942-ben szentelték fel az elsőt.

Felhasznált források

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)
IV-402/a fond, 55.doboz A vármegye alispánjának jelentése a Sáros vármegyében építendő falu költségeire történt adományokról, a felépítés munkálatairól és a további teendőkről.1916. április 17.

⁴⁷ Csak a hívek gyűjtése volt.

⁴⁸ Kassuba Domonkos (1851–1931) 1879-től tanított Egerben, 1893–1917 között volt az egri ciszterci gimnázium igazgatója. Rendtársai adományait gyűjtötte össze és küldte el.

⁴⁹ Heves Vármegye Hivatalos Lapja pontatlanul adta meg a klerikusok nevét és rangját. Adminisztrátornak nevezték a lelkészeket, ami plébániai kormányzót, plébánoshelyetteset jelent. Felsőtárkánynál nem írták ki az adminisztrátor nevét.

⁵⁰ Mikófalva Bélapátfalva filiája volt.

A Világháború Képes Krónikája

Almanach 1932: Magyar országgyűlési almanach 1927–1932. Budapest.

Budapesti Hírlap

Egri Egyházmegyei Közlöny

Egri Katholikus Egyházi Tudósító

Egri Újság

Heves Vármegye Hivatalos Lapja

Khuen-Héderváry Károly 1916: Feldúlt tűzhelyeinkért! Beszámoló a Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újrafelépítő Országos Bizottság eddigi munkájáról. Budapest.

Nádasdi Baán Achilles (szerk.) 1916: Emlékalbum az orosz betörés által sujtott sárosi nép fölsegítésére. Budapest.

Népszámlálás 1912: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest.

Révai 1911–1935: Révai Nagy Lexikona. Budapest.

SC 1915: Schematismus cleri dioecesis Cassoviensis ad annum Jesu Christi 1915. Kassa.

SE 1908 - Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesi Eperjesiensis pro anno Domini 1908. Eperjes.

Végyváry Ferenc – Zimmer Ferenc (szerk.) 1910: Sturm-féle Országgyűlési almanach 1910-1915. Budapest

Felhasznált szakirodalom

Diós István – Viczián János (szerk.) 1993–2010: Magyar katolikus lexikon. Budapest.

Pap József 2011: Majzik Viktor, ifj. tarcsai alispán. In: Bán Péter (szerk.): Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000. Eger.

Szecskó Károly 1995: Dr. Szmrecsányi Lajos egri érsek (1851–1943). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1995. 3–4.

DINNYÉS PATRIK

AZ 1781-ES OROSZ–OSZTRÁK SZÖVETSÉG LÉTREJÖTTE¹

240 évvel ezelőtt, 1781-ben Közép-Kelet-Európa egy nem előzmények nélküli, de új diplomáciai útra lépett rá: Ausztria és Oroszország közös külpolitikai célokat fogalmazott meg az Oszmán Birodalom felosztásáról, de minimum a Balkánon való térhódításról. Ez persze nem volt akkor új keletű, hiszen a 18. században az osztrákok és az oroszok váltakozva küzdöttek, intrikáltak együtt vagy rivalizálva, a török ellen vagy éppen annak védelmében. Az események ismeretében az utókor már könnyen vonhatja le a következtetést: az 1780-as években formálódó orosz–osztrák szövetség nem váltotta be az azt megkötő uralkodók várakozásait. Azonban ennek ellenére is érdemes alaposabban megvizsgálni. A következőkben csak a II. József német-római császár első oroszországi utazását közvetlenül követő eseményeket mutatjuk be, azt is csak az osztrák–orosz relációban. Az út utáni nemzetközi diplomáciai helyzetről² vagy a szövetségekötést követő eseményekről nem szólnunk.³

Korábbi kutatásaink már rámutattak arra, hogy a magyar történetírás II. Józsefet inkább csak a belpolitikát érintő tevékenységében vizsgálta, ha pedig a külpolitikai kérdések mégis előkerültek, az osztrák–orosz kapcsolat prezentálása komoly hiányosságokkal küzdött. Ha lehet így fogalmazni, az egyik legsötétebb folt éppen a császár egyeduralmának első éve, az 1781-es esztendő. A 19. század derekától napjainkig született Magyarország-történetekből, Mária Terézia- és II. József-életrajzokból az alábbi következtetéseket vontuk le: 35 munkából az 1781-es orosz–osztrák szövetségekötést 7 helyen, Pál cárevics ugyanez évi első és 1782-i második látogatását pedig csak 4 munkában említették.⁴ Az általunk vizsgált 11 eseményből⁵ ezek a legalacsonyabb számok, a következő a sorban egyébként 9 említéssel Bukovina 1775-ös megszerzésének orosz vonatkozása volt.⁶

¹ The article is written with financial support of the joint project of the Russian Foundation for Basic Research and the Foundation for Support of the Russian Language and Culture (Hungary) „The Habsburg Monarchy: new trends in research of economic, sociopolitical and national development of the Central-European composite state”, No 19-59-23005.

² Erről bővebben: Madariaga 1959.

³ Bodnár 2006: 24–26.

⁴ Magyar nyelven legrészletesebben az orosz trónörökös két bécsi látogatásáról: Khavanova 2019.

⁵ Az alábbi események kapcsán került vizsgálatra az oroszok említése: osztrák örökösödési háború (1740–1748), hétéves háború (1756–1763), Lengyelország első felosztása (1772), Bukovina megszerzése (1775), orosz–török háború (1768–1774), bajor örökösödési háború (1778–1779), II. József első oroszországi útja (1780), orosz–osztrák szövetségekötés (1781), Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782), II. József második oroszországi útja (1787), orosz–török háború (1787–1792).

⁶ Dinnyés 2018a: 80; 2019a: 98.

Mind az 1781-es szövetségkötés, mind pedig Pál cárevicsnek a bécsi látogatásai jelentős mértékben összefonódnak II. József (Falkenstein grófja néven, inkognitóban megtett) 1780-as oroszországi utazásával, illetve Mária Terézia az évi halálával. Az első esemény megalapozta, a második pedig – legalábbis egyes nézetek szerint – az utolsó akadályt is elhárította a császár külpolitikai ambícióinak megvalósítása elől.⁷ Persze az már más kérdés, hogy mennyiben változott ennek az ambíciónak az iránya és tárgya az első, 1780-as út során, de erre itt most külön nem térnénk ki.⁸

Arról, hogy II. József első oroszországi utazása eredményes volt, legalább öt, forrásokkal is alátámasztható bizonyítékunk van: (1) a császár elégedetten tért haza, ami még anyjának is feltűnt;⁹ (2) még Mária Terézia is – igaz, Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg kancellár kérésének eleget téve – írt levelet II. Katalinnak, amiben köszönetét fejezte ki a császár (fia) fogadtatásért, és reménykedett a két udvar jövőbeni együttműködésében;¹⁰ (3) II. Katalin nemcsak az első találkozás után írt levelében,¹¹ de az elköszönés után is pozitívan nyilatkozott Grimmnek II. Józsefről;¹² (4) James Harris pétervári angol követ hazaküldött jelentésében azt írta, hogy Falkenstein grófja az oroszországi utazással olyan diplomáciai csapást mért a rivális II. Frigyes porosz királyra, amelyből az aligha jut ki bármi-
kor;¹³ végül (5) Frigyes Vilmos porosz hercegnek a II. József utazását követően megvalósult diplomáciai célú szentpétervári látogatása kellően rideg fogadtatásra talált II. Katalin részéről.¹⁴ A német-római császár és az orosz császárnő elhatározta, hogy összehangolják keleti politikájukat, különösen a törökök elleni fellépés tekintetében. Az ideológiai alap mindkét állam múltjában megvolt, igaz, a 18. század végére már Oroszországban volt erősebb. II. Katalinnak a Balkán felé való terjeszkedése csak egy része volt végső külpolitikai célkitűzésének: az Oszmán Birodalom romjain a régi fényű Bizánci Birodalmat restaurálták volna, Konstantinápoly központtal, élén a nem sokkal korábban született unokájával, Konstantin nagyherceggel.¹⁵ A nagyherceg 1779. április 27/május 8-i születése alkalmából egy emlékérmét is verettek, amelynek egyik oldalán II. Katalin profilja, a másikon pedig a Hit, a Remény és a Szeretet allegorikus alakjai láthatóak. Középen a Szeretet karjában tartja a csecsemő nagyherceget, a Remény a keleti csillagra mutat, a Hit pedig az égre tekint. A háttérben még

⁷ Dinnyés 2017.

⁸ Dinnyés 2020: 121.

⁹ Петрова 2011: 177.

¹⁰ Beer-Fiedler (Hgg.) 1901: II. 412. Maria Theresia an Catharina. Vienne le 21 août 1780., Брикнер 1885: III. 384–385.

¹¹ Сб. РИО. 1878: XXIII. 180–181. А Мохилев, ce 25–27 mai 1780.

¹² Сб. РИО. 1878: XXIII. 183. А Péterhof, ce 24 juillet 1780.

¹³ Русский архив 1874: 398–399. Петербург, 14-го Юля 1780.

¹⁴ Русский архив 1874: 405–407. Петербург, 15-го Сентября 1780., Брикнер 1885: III. 383–384.

¹⁵ Брикнер 1885: III. 390–392.

két hajó, illetve a Hagia Sophia látható, két minarettel, de azok és a főkupola tetején nem félhold, hanem kereszt látható.¹⁶ Ez volt a „görög terv.”¹⁷

Már 1780 szeptemberében, II. Katalin parancsára, Grigorij Alekszandrovics Patyomkin herceg vezetésével gróf Alekszandr Andrejevics Bezbododko összeállított egy dokumentumot, amelyben megfogalmazódott a közös orosz és osztrák külpolitikai célkitűzés. Talán ez az egyik első dokumentum, amely egyértelműen szakít a Külügyi Kollégium vezetőjének, gróf Nyikita Ivanovics Panyinnak hosszú évek óta folytatott, „északi összhang” (северный аккорд) elnevezésű külpolitikai doktrínájával.¹⁸ Ebben meghatározta a két állam elsődleges, egyéni külpolitikai szükségleteit. Eszerint az oroszoknak Ocsakovot, a Bug és Dnyeszter folyók közét, a Krím-félszigetet és az Égei-tengeren¹⁹ két-három szigetet kellene megszereznie kereskedelmi célokra. Ezzel szemben Bécsnek Belgrádra (beleértve Szerbiát és Boszniát), esetleg Olténia egy részére lehetne igénye, Krajovával. Ebből látható, hogy Bezbododko szerint a két nagyhatalom célkitűzései nem keresztezik egymást. Ez azonban csak a kezdet. Ugyanis ezt követően a szerző azt fejtegeti, hogy milyen módon lehetne az Oszmán Birodalmat felosztani. Két lehetséges lépést vázolt fel. (1) Először is Havasalföld, Moldávia és Besszarábia területén kell létrehozni egy egységes államot, a régi nevüket (!), azaz a Dácia²⁰ nevet használva. Amennyiben nem lenne alkalmas helyi keresztény dinasztia,²¹ aki a trónt elfoglalja, úgy a szövetségesekhez hú, idegen dinasziát is be lehet hívni. Fontos kitétel, hogy az így létrejövő államot nem lehetne egyesíteni sem Oroszországgal, sem Ausztriával. Ezt követné – a törökök feltételezett makacságának és a szövetségesek katonai sikereinek eredményeképpen – az ősi Görög Császárság létrehívása, élén az orosz császárnő unokájával, Konstantin nagyherceggel. Mivel sem itt, és – jelenlegi tudásunk szerint – máshol sem került leírásra, nem tudni, hogy az utolsó bizánci császár után, mint XII. Konstantin, vagy újból kezdve a sorszámot, mint I. Konstantin. Bezbododko azt maga sem tudja, hogy milyen határokkal lehetne létrehozni az új államot, de azt fenntartja, hogy az Oszmán Birodalom fentiekben említett megmaradó területeinek egészét – beleértve az Égei-tenger szigetvilágát – kellene birtokolnia. Ehhez még azt fűzi hozzá, hogy amennyiben a bécsi udvar szeretne a földközi-tengeri kereskedelembe is bekapcsolódni, akkor nekik is kell jelenlétet biztosítani. (2) A másik fontos irány lehet Anglia, Franciaország, Spanyolország és Velence esetleges

¹⁶ Madariaga 1959: 114.

¹⁷ Маркова 1958; Hösch 1964; Bodnár 2006: 25.

¹⁸ Gyakran: „északi rendszer.” Dinnyés 2018b: 33–36.

¹⁹ Сб. РИО. 1879: XXVI. 385. A forrás az Égei-tengert nem is nevezi meg, helyette – ahogy sok más korabeli orosz forrásban is – az Arhipelag (Архипелар), azaz „Szigetvilág” kifejezést használja. A nagybetűs forma azonban félreérthetetlenül az Égei-tenger szigetvilágára vonatkozik.

²⁰ Сб. РИО. 1879: XXVI. 385. „подъ именемъ своимъ древнымъ Дакіи”

²¹ Сб. РИО. 1879: XXVI. 385. Érdekes módon a szerző „császári házat” („если не изъ здѣшняго императорскаго дома”) ír, holott az nem feltételezhető, hogy ezt az újonnan létrehozni kívánt Dák államot császári rangra kívánták emelni.

igényeinek kielégítése. Megjegyzi azonban, hogy ha utóbbi például bejelentkezne Moreáért,²² azaz a Peloponnészoszi-félszigetért, azt nem szabad átengedni. Helyette inkább szigetekkel kell megpróbálni kárpótolni, a franciákat és a spanyolokat pedig Egyiptomban vagy Afrika más partvidékein, hiszen az a későbbiekre nézve is csökkenti a konfliktus kialakulásának lehetőségét.²³ Eddig az egyoldalú forrás. Természetesnek tekinthető, hogy a saját maguk által megfogalmazott igények és célok sokkal részletesebbek, de például Angliára vonatkozóan konkrét javaslat nem is került említésre. Ennek talán az is lehetett az oka, hogy Anglia a térségben igen komoly befolyással bírt, emiatt teljességgel kiszámíthatatlan volt, hogy hogyan fog reagálni, ha felgyorsulnak az események: az Oszmán Birodalom gyakorlatilag az angolok védelmét élvezte, de hogy a történet még összetettebb legyen, eközben az oroszok fekete-tengeri (és egyébként balti-tengeri) kereskedelmének jelentős része is angol kézben volt. Ennek ellenére (illetve éppen emiatt) II. Katalin Anglia közeledését minduntalan elhárította, aminek kiváló példája a tengeri semlegesség elvének deklarálása is.²⁴ Mindenesetre a két uralkodó között a felosztás ilyen részletes programterve ekkor még nem, majd először csak 1782-ben került elő, egy II. Katalin által II. Józsefnek írt levélben.²⁵ Ez azonban nem az első alkalom volt, hogy Bécsben az Oszmán Birodalom felosztásáról hallottak, ugyanis már 1772-ben Kaunitz kancellár prezentált Mária Teréziának egy több variációt is tartalmazó programot, amely orosz-osztrák együttműködéssel kívánta kiszorítani a törököket Európából.²⁶

Lényegében tehát ez volt az úgynevezett „görög terv”, amelynek végső célja a Bizánci Birodalom feltámasztása volt. A történelemtudomány részéről persze felmerült már a kérdés, hogy mennyire lehetett ez valóban, külpolitikailag reális célja az Orosz Birodalomnak a 18. század végén. Olga Petrovna Markova 1958-as tanulmányában ezt igyekszik négy pontban cáfolni: (1) a Balkánon élő szlávok kérdése, akiknek egy jelentős része a „görög terv” esetleges megvalósulása esetén nem kerülne sokkal jobb helyzetbe – ortodox szempontból –, hiszen a török fennhatóságot az osztrák váltaná fel; (2) nincsenek a „görög terv”-vel összhangban a császárnő titkos tanácsainak jegyzőkönyvei és az orosz külpolitika vezetőinek megnyilvánulásai, de még II. Katalin és Patyomkin személyes levelezéseiben sem kapott különösebb hangsúlyt; (3) az Orosz Birodalom valójában inkább kerülte a háborút, mintsem igyekezett volna kiprovokálni azt az Oszmán Birodalommal; (4) a hódítás és az új uralom kiépítése óriási anyagi és emberáldozatot kívánt volna, amellyel a császárnőnek is tisztában kellett lennie, és amely nyilvánvalóan nem állt Oroszország rendelkezésére.²⁷ A magyar

²² ЭСБЕ 1896: XIXA. 853. Morea („Морея”) a Peloponnészosz 13. századtól használt, középkori elnevezése volt.

²³ Сб. РИО. 1879: XXVI. 385.

²⁴ Bodnár 2006: 25–26.

²⁵ Marczali 1880: 194; Arneth (Hg) 1869: 143–157. Katharina an Joseph 10 septembre 1782.

²⁶ Стегний 2002: 103.

²⁷ Маркова 1958.

történetírásban eddig ezen kritikával még nem találkoztunk, így megemlítését feltétlen szükségesnek véltük, de jelen tanulmány keretei között részletesebben nem áll módunkban foglalkozni vele.

Szintén szeptemberben Patyomkin herceg jelezte gróf Johann Ludwig Cobenzl pétervári osztrák követnek, hogy még a porosz herceg érkezése előtt üljenek le egyeztetni. Erre azonban nem került sor, sőt időközben a porosz herceg is megérkezett, majd el is ment, de az események még mindig nem haladtak előre.²⁸ Marija Alekszandrovna Petrova felhívja rá a figyelmet, hogy a szerződés megkötésének elhúzódása nem tekinthető egyenesen Mária Terézia ellenkezésének, így halála sem lehet az események felgyorsulásának egyetlen katalizátora, mint ahogy azt Pavel Pavlovics Mitrofanov vagy Isabel de Madariaga korábban állította.²⁹ Tehát hiába esik Mária Terézia 1780. november 29-i halála utánra a konkrét egyeztetések megkezdése, a sikeres út utáni pillanatnyi megtorpanás nem a királynő ellenállása miatt volt.³⁰ Miért nem? Mivel ahogy azt a következőkben látjuk, az orosz udvar megtette a szükséges lépéseket a tárgyalások folytatására, mielőtt még értesült volna Mária Terézia haláláról.

November elején Kaunitz arra kérte Cobenzlt, hogy próbálja valahogy kijárni, hogy Patyomkinnal előkerüljön a szövetségekötés lehetősége. Aztán végül Patyomkin – II. Katalin parancsára – december elején adta Cobenzl tudtára, hogy Oroszország kész szövetségi szerződést kötni Ausztriával, egy kitétellet: annak tartalma nem sértheti meg az 1764-es porosz–orosz szerződést.³¹ Azt, hogy eddig a pillanatig az egyes felek mennyire gondolhatták biztosan, hogy a két állam között létre fog jönni a szerződés, azt nehéz teljes bizonyossággal megállapítani. Az azonban biztos, hogy felmerültek kételyek. II. József például még december 12/23-án is így ír Cobenzlnek Pétervárra: „Remélem, hogy a Császárnő és a Császári Felsőgek [a trónörökös és felesége – D.P.] nem találhatnak semmi különbséget a szavaim és tetteim között, ugyanis a társuralkodó nem mond többet, mint amit az (egyed)uralkodó tesz.”³² Jól látható tehát, hogy a császár elhatározta magát az oroszországi út során megfogalmazott közös külpolitikai fellépés mellett, de tartott attól, hogy ezt vajon Szentpéterváron is így gondolják-e.

December 2/13-án Cobenzl jelentést küldött Bécsbe a patyomkini megkeresésről, mielőtt még Péterváron értesültek volna Mária Terézia haláláról. Annak híre ugyanis csak ezen az estén érkezett meg.³³ Mindezzel együtt az persze kétségtelen, hogy a két állam közeledése egymáshoz – ahogy fentebb is fogalmaztuk – sokkal egyszerűbbé vált a császárné halálával.³⁴ Az özvegy császárné halálhírének Pétervárra érkezése egyébként még a posta sebességére is rávilágít.

²⁸ Петрова 2011: 181–183.

²⁹ Митрофанов 1907: 106; Madariaga 1959: 116.

³⁰ Петрова 2011: 181–183.

³¹ Петрова 2011: 182.

³² Beer–Fiedler (Hgg.) 1901: I. 100. XXXVI. Joseph an Cobenzl. Ce 23 Decembre 1780.

³³ Петрова 2011: 182.

³⁴ Брикнер 1885: III. 385.

Feltételezhetjük ugyanis, hogy még a halál beálltának napján, tehát november 18/29-én elindult a hírrel az orosz fővárosba, ahova december 2/13-án érkezett meg a hír. Minthogy az Orosz Birodalom számára kiemelten fontos információról volt szó, feltételezhetjük, hogy a 14 napos időtartam a gyorsposta sebességének felelt meg.

Mindenesetre II. Katalin még aznap írt II. Józsefnek, hogy részvétét fejezze ki.³⁵ A források tanúsága szerint a császárt roppant megviselte a gyász, amiről a bécsi orosz követ, Dmitrij Mihajlovics Golicin is tájékoztatta uralkodónőjét.³⁶ Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy felelősséggel ellássa immár egyeduralkodói szerepkörét: első lépésként ezért megerősítette állásukban tisztviselőit, közöttük anyja kancellárját, Kaunitzot. A császár által anyja halála utáni első napon a kancellárnak írt levél még a bécsi orosz követhoz is eljutott, aki azt el is küldte az orosz császárnőnek.³⁷ Mária Terézia legközelebbi tanácsadója, Kaunitz kancellár tehát továbbra is megőrizte az osztrák állam bel- és külpolitikájában betöltött markáns szerepét.³⁸ Az orosz szövetség előkészítésében is számíthatott rá a császár, annak ellenére, hogy korábban a „diplomáciai forradalom”-ként elhíresült 18. század közepi szövetségi rendszerek átalakulása éppen Kaunitzhoz volt köthető. Márpedig egy törökellenes szövetség, mi több háború biztosan a francia kapcsolatok romlásához vezethetett, amit a császár és a kancellár is jól tudtak. Úgy tűnhetett azonban, hogy Oroszországnak nem fog tudni ellenállni Törökországnak, így a legcélszerűbb a felosztásban részt venni, ahogy például Lengyelország első felosztásánál is tették.³⁹ Ez persze nem azt jelenti, hogy a császár és a kancellár között teljes lett volna az egyetértés külpolitikai kérdésekben, ahogy az sem mellékes, hogy amint fentebb is említettük, Kaunitz legkésőbb 1772-ben már találkozott az orosz-osztrák kooperációban való török kiűzéssel, sőt azt ő maga prezentálta a királynőnek.⁴⁰

A levelezések tehát elindultak (folytatódtak) a két udvar között, de az uralkodók sem csak követeiken keresztül érintkeztek, személyes levélváltás is több történt (II. József a cárnőnek küldeni szánt leveleit rendszerint átolvastatta Kaunitz kancellárral). A II. Katalin és a II. József között váltott levelekben először december 21/január 1-jén jelent meg az osztrák-orosz szövetség kérdése.⁴¹ Bőven túlmutató feladat lenne akár csak vázlatosan is áttekinteni a levelezéseket, hiszen az Alfred Ritter von Arneth által kiadott gyűjtemény szerint a császár Oroszországból való hazaérkezése és a szövetség megkötését jelentő május közepe között csak a két uralkodó legalább 29 levelet váltott, ami 80 oldalt tesz

³⁵ Arneth (Hg) 1869: 26.

³⁶ АВПРИ Ф. 32. Оп. 32/6. Д. 621. Л. 90–90 об.

³⁷ АВПРИ Ф. 32. Оп. 32/6. Д. 621. Л. 89.

³⁸ Петрова 2011: 183–184.

³⁹ Marczali 1880: 188–192.

⁴⁰ Стегний 2002: 100.

⁴¹ Arneth (Hg) 1869: 30–32.

ki.⁴² Ha hozzávennénk még a követekkel és tanácsadókkal váltottakat (illetőleg a Kaunitz és a Cobenzl közötti levélváltásokat), akkor ez a szám még nagyobb lenne. Természetesen az uralkodók közötti majdnem 30 levél sem csak a szövetségkötésről szól, de jelentős mértékben érinti azt, akörül forog. Az érdemi munkát mégis helyben, Szentpéterváron kellett elvégezni. Január 9/20-án Cobenzl jelentkezett Ivan Andrejevics Osztermannál, hogy megkezdjék a végül több hónapig elnyúló tárgyalásokat (konferenciákat), amiben még Bezborodko⁴³ vállalt jelentős szerepet az orosz fél részéről.⁴⁴ Az időközben gyakorlatilag kegyvesztetté vált Panyin, aki hosszú éveken keresztül poroszbarát politikával vezette az orosz külpolitikát, ebben már nem vállalhatott jelentősebb szerepet, noha a kezdeti egyeztetések még rajta keresztül is zajlottak, és hivatalosan csak szeptemberben fosztották meg a Külügyi Kollégium vezetésétől.⁴⁵ Mi magunk – az orosz szakirodalom nyomán – az egész folyamatból most csak két epizódot említenék meg: a megkötendő szövetség tartalmát és jellegét, illetve a szerződés aláírása körüli bonyodalmat.

Az osztrák fél számára három lehetséges változat merült fel a megkötendő szerződés alapjaira vonatkozóan: (1) az 1772-es orosz–osztrák szerződés kiterjesztése a két állam minden területére; (2) az 1764-es orosz–porosz védelmi szerződés, végül (3) az 1746-os osztrák–orosz szerződés. Utóbbi az oroszok részéről szóba sem jöhetett, mivel annak poroszellenes jellege volt. II. Katalin számára az orosz–porosz szerződés volt a követendő minta, de a szövegbe belekerült az 1772-es lengyel és az 1779-es tesseni konvenciók garanciája is. Ez utóbbi II. József külpolitikai mozgásterét még inkább a keleti területekre, az orosz érdekszférába kényszerítette. A katonai konfliktusok esetén az osztrákok 30 ezer, az oroszok pedig 12 ezer fős sereget javasoltak, utóbbi azzal a kikötéssel, hogy egy esetleges törökellenes háború esetében 30 ezer fő legyen a támogatás mértéke. Végül – ahogy az 1764-es porosz–orosz szerződésben – 12 ezer fő lett rögzítve, ebből 10 ezer gyalogos és 2 ezer lovas egységgel, benne foglalva a tüzérséget is.⁴⁶ Ha viszont a törökök támadnák meg az oroszokat, akkor az osztrákok az oroszokkal azonos létszámú sereggel vennének részt a háborúban. Magát a szerződést 8 éves⁴⁷ időtartamra kötötték.⁴⁸ Fontosak még a kiegészítések és titkos záradékok, amelyek egytől egyig orosz javaslatra kerültek be: (1) Oldenburg és Delmenhorst, német területek garanciái, (2) a lengyel status quo fenntartása,

⁴² Arneth (Hg) 1869: 10–90.

⁴³ Стегний 2002: 100. P. V. Sztjegnij tévesen már kancellárnak nevezi Bezborodkót, holott csak I. Pál uralkodása alatt töltötte be ezt a pozíciót.

⁴⁴ Мартенс, 1875: 99–107.

⁴⁵ Dinnyés 2018b: 36–41; Madariaga 1959: 116–117; Стегний 2002: 100.

⁴⁶ Ez alól kivételt képez, ha Svédország támadja meg Oroszországot, abban az esetben – a nagy távolság miatt – évi 400 ezer rubel támogatást adna Ausztria.

⁴⁷ Петрова 2011: 186. Igaz, az osztrákok ezt is hosszabbra szerették volna, 25 éves időtartamra.

⁴⁸ Митрофанов 1907: 144–145; Петрова 2011: 185–187.

(3) illetve a törökök elleni fellépés lehetőségeinek részletezése.⁴⁹ Ez utóbbi teljesen külön dokumentumban szerepelt a többtől.⁵⁰

A hosszas egyeztetés után, mielőtt még a szerződés életbe léphetett volna, még egy kérdést kellett megoldani: mi legyen a ratifikáció sorrendje?⁵¹ Minthogy a német-római császári cím volt a legjelentősebb Európában, ezért II. József fenntartotta magának a jogot, hogy az ő aláírása kerüljön mindegyik példány esetében az első helyre. Mivel azonban I. Péter óta az orosz uralkodó is császári címet viselt, így II. Katalin is fenntartotta maga számára az elsőbbség jogát, javasolva ezért, hogy az egyik példányon a császár, a másikon ő szerepeljen az első helyen.⁵² Mindkét fél korábbi példákat hozott elő, azok azonban nem voltak egy az egyben hasonlatosak a jelenlegi helyzethez. A kezdetben csak megbízottak között csúcsosodó nézeteltérésről később az uralkodók is értekeztek. A császár – Kaunitz tanácsára – felhívta a császárnő figyelmét arra, hogy komoly presztízsvesztéssel járna, ha hagyná ezen jogát csorbítani. A szakirodalomban eddig nem talákoztunk a német-római császári jogkör mozgásterének kérdésével, holott tudvalevő, hogy a Német-római Birodalom császára ebben a minőségében nem köthetett szövetséget a birodalmi gyűlés beleegyezése nélkül. Enélkül azonban már egyértelműen II. Katalin volt a magasabb pozícióban, hiszen ő mint örökletes császári címmel bíró uralkodó felette állt volna a még magyar vagy cseh királynak meg sem koronázott, maximum osztrák főhercegi ranggal aláíró II. Józsefnek.⁵³ A helyzet feloldására az ötlet végül II. Katalintól érkezett: a szövetség megkötésének módja legyen a „levélváltás”. Eszerint mindkét uralkodó ír egy-egy változatot saját kezűleg, a végén aláírásukkal, és azt küldik meg egymásnak.⁵⁴

Az ötletet a császár kelleetlenül ugyan, de elfogadta. Attól tartott, hogy egy ilyen aktus precedenst teremthet Európában. Éppen ezért két kikötése volt a császárnő felé: (1) az európai udvarokat értesíteni kell róla, hogy nem került sor szövetségekötés aláírására; (2) ezt minden diplomáciai úton meg kell erősíteni és el kell hitetni, különösen a berlini és a párizsi udvarral. Attól tartott ugyanis, ha a titkos szerződés törökellenes elemei nyilvánosságra kerülnek, akkor a poroszok idő előtt felbujtják a törököket az osztrákok ellen, illetve a klasszikusan törökpárti franciákkal való szövetséget Párizs felbontja. Mindezeket a feltételeket II. Katalin elfogadta. A két uralkodó egyébként olyan következetesen ragaszkodott a titoktartáshoz, hogy még saját követeiket és nagyköveteiket is külön értesítették, hogy „egyszerű formai okok miatt” nem sikerült szerződést kötni. A „formai ok”

⁴⁹ Петрова 2011: 187–189.

⁵⁰ Мартенс, 1875: 107–113, 113–116.

⁵¹ A szerződő felek felsorolási sorrendje oroszul: альтернат.

⁵² Мартенс, 1875: 101.

⁵³ Köszönöm Gebei Sándornak az új szempont beemelését a kérdés vizsgálatában.

⁵⁴ Bodnár 2006: 26; Петрова 2011: 194–195. Bodnár Erzsébet hangsúlyozza, hogy mivel a szövetségkötés csupán a két uralkodó személyes levelezésén keresztül valósult meg, így nem tekinthető olyan erősnek, mint a 1726-ban VI. Károly és I. Katalin, illetve a 1746-ban Mária Terézia és I. Erzsébet között megkötött szerződések. Ezzel szemben M. A. Petrova szerint ugyanolyan jogi erővel rendelkezett, mint a fent említettek.

az aláírás sorrendjének vitája volt, így Európa diplomáciai körei azon ámuldoztak, hogy egy ilyen ok képes volt két nagyhatalom szövetségre lépését megakadályozni. Az orosz udvarban a császárnőn kívül hatan, az osztrákok részéről a császáron kívül csak két jelentősebb személyiség tudott a szerződés megkötéséről, meg esetleg a kancellárián dolgozó pár személy. Nem tudott róla a két trónörökös, Pál és Lipót nagyherceg sem, de a folyamatokban aktívan részt vevő Golicin is csak Kaunitz kancellártól értesült arról, hogy elkészült a császári példány. Ő persze tudta, hogy ilyen módon fog sor kerülni a szerződés megkötésére, hiszen erről április 11/22-én értesítette a császárnőt.⁵⁵ Azt nem lehet biztosra tudni, hogy Panyin gróf tudott-e róla, de május 22-i „száműzetése” éppen erre az időszakra esett.⁵⁶ Sőt, a külvilág (legalábbis Franciaország és Poroszország) számára csak két évvel később, az 1783-as krími konfliktus következtében derült fény a titkos szerződésre. Ez alól Anglia volt a kivétel, hiszen pétervári követük, James Harris leleményességgel és anyagi ráfordítással már júliusban kiderítette, hogy mégis megtörtént a szövetségkötés, de nem a megszokott módon, hanem levélváltás útján. Azt azonban nem tudta, hogy pontosan mikor is kötötték, illetve hogy mit tartalmazott. Politikai ambíciói miatt Anglia a titkot megőrizte.⁵⁷

Az őspéldánynak II. Katalin április 12/23-i levelét tekinthetjük, amit az uralkodónő Golícinnak küldött. Aztán erről készült el II. József másolata két részletben (a második külön levél tartalmazta a törökellenes részeket) május 7/18-án, amit három nappal később, 10/21-én indítottak útnak Pétervárra.⁵⁸ II. Katalin a sajátját – szintén két részletben – május 24/június 4-én adta fel.⁵⁹ Vajon melyik időpont tekinthető akkor a szerződés-kötés pontos dátumának? A magyar történetírás – minthogy más nem igazán foglalkozott a kérdéssel ilyen mélységben, itt gyakorlatilag Marczali Henrikre kell gondolnunk – a május 21-i dátumot fogadja el. Fjodor Fjodorovics Martensz azonban már 1875-ben felhívta rá a figyelmet, hogy Arneth – aki alapján Marczali is dolgozott – forráskiadásában tévesen adta meg a 21-ét, hiszen az nem a szöveg elkészültének, hanem Bécsből való feladásának a dátuma.⁶⁰ Az orosz szakirodalom leginkább a május 18-i dátumot használja. Arról ugyan nincs információnk, hogy a katalini változatot II. József mikor kapta kézhez, de esetleg még ez lehetne pontos hivatkozási alap. A szövetségkötés ilyen speciális formájára azonban nincs általunk ismert másik példa.⁶¹

Ezzel tehát létrejött a Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom között egy támadó jellegű szerződés. A fő célpont az az Oszmán Birodalom volt, amely

⁵⁵ Петрова 2011: 193–194. Kaunitz megkérte Golícint, hogy ne jelentse Pétervárra azt, hogy tájékoztatta őt. Ennek ellenére Golicin mégis beszámolt a beszélgetésről II. Katalinnak.

⁵⁶ Madariaga 1959: 126.

⁵⁷ Madariaga 1959: 114, 126–130. Madariaga részletesen számol be a két udvar félrevezető lépéseiről, illetve a félrevezetni kívánt udvarok reakcióiról.

⁵⁸ Мартенс 1875: 107–116.

⁵⁹ Мартенс 1875: 106.

⁶⁰ Мартенс 1875: 107.

⁶¹ Петрова 2011: 195.

– szemben például a Lengyel–Litván Nemesi Köztársasággal – ahogy egyre veszített erejéből, úgy élvezte mindinkább a nyugati nagyhatalmak protektori támogatását, s ha ez ekkor még nem is vezetett olyan végzetes eseményekhez, mint a 19. század közepi krími háború, de végig féken tudta tartani Európa két jelentős nagyhatalmát. II. Józsefnek pedig végül trónjába, uralkodói életművébe és életébe is került a törökellenes külpolitika.

Felhasznált források

- Arneth, Alfred Ritter von (Hg) 1869: *Joseph II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel*. Wien.
- Beer, Adolf – Fiedler, Joseph Ritter von (Hgg.) 1901: *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl. Ihr Briefwechsel*. Bd. I. Wien.
- Beer, Adolf – Fiedler, Joseph Ritter von (Hgg.) 1901: *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl. Ihr Briefwechsel*. Bd. II. Wien.
- АВПРИ Ф. 32. Сношения России с Австрией. Архив внешней политики Российской империи. Оп. 32/6. Д. 621.
- Русский архив 1874: Лорд Мальмсбюри (Гаррис) о России в царствование Екатерины II-й. 1780-й год. // *Русский архив. Историко-литературный сборник*. Бартенев, П. (ред.) № 8., Москва, 350–440.
- Сб. РИО. Т. 23. 1878: Письма императрицы Екатерины II к Гримму (1774–1796). *Сборник Русского Исторического Общества*, Грот, Я.К. (ред.) Т. 23. СПб.
- Сб. РИО. Т. 26. 1879: Канцлеръ Князь Александръ Андреевичъ Безбородко въ связи съ событіями его времени. Т. 1. (1747–1787). *Сборник Русского Исторического Общества*, Григоровича, Н. И. (ред.) Т. 26. СПб.
- ЭСБЕ Т. XIXА (38). 1896: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Михаила орден — Московский Телеграф. изд. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, Т. XIXА (38) СПб.

Felhasznált szakirodalom

- Bodnár Erzsébet 2006: Orosz–osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében. *Világtörténet* (28.) tavasz–nyár, 23–31.
- Dinnyés Patrik 2017: Mária Terézia és II. József (anya és fia) keleti politikája. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes történelemből*. (PhD-hallgatók V. konferenciája. 2016. május 6.) Eger, 33–46.
- Dinnyés Patrik 2018a: II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban I. *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae, Nova Series Tom. XLV. Sectio Historiae*. (Tanulmányok Dr. Misóczki Lajos tiszteletére) Eger, 59–81.

- Dinnyés Patrik 2018b: Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783). Új nemzedék. MOSZT Könyvek 11. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 27–44.
- Dinnyés Patrik 2019a: II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban II. *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae*, Nova Series Tom. XLVI. Sectio Historiae. (Tanulmányok dr. Kozári József és dr. Kriston Pál tiszteletére) Eger, 75–100.
- Dinnyés Patrik 2019b: Mogiljovtól Szmolenszkig: II. József német-római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozása és közös utazása, 1780. *Aetas* (34.) 3. 37–63.
- Dinnyés Patrik 2020: Nagyhatalmi ambíciók II. József és II. Katalin személyes beszélgetéseiben (1780). *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae*, Nova Series Tom. XLVII. Sectio Historiae. Eger, 121–133.
<https://doi.org/10.46438/ActaUnivEszterhazyHistoriae.2020.121>
- Hösch, Edgar 1964: Das sogenannte „griechische Projekt“ Katharinas II. Ideologie und Wirklichkeit der russischen Orientpolitik in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, Bd. 12, H. 2 (JULI). 168–206.
- Khavanova, O. V. 2019: Pavel Petrovics orosz nagyherceg bécsi látogatása 1781–1782-ben. *Aetas* (34.) 3. 72–83.
- Madariaga, Isabel de 1959: The Secret Austro-Russian Treaty of 1781. In: *Slavonic and East European Review* Vol. 38, No. 90 (Dec.), 114–145.
- Marczali Henrik 1880: II. József első terjeszkedési tervei. *Századok* (14.) 185–206.
- Брикнер, А. Г. 1885: *История Екатерины Второй*. Часть третья (Внешняя политика). СПб.
- Маркова, О. П. 1958: Маркова о происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII в.). *История СССР*. № 4. 52–78.
- Мартенс, Ф. Ф. 1875: *Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами*: Том II. Трактаты с Австрией (1772–1808). СПб.
- Митрофанов, П. П. 1907: *Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги (1780–1790)*. СПб.
- Петрова, М. А. 2011: *Екатерина II и Иосиф II. Формирование российско-австрийского союза 1780–1790*. Москва, Наука.
- Стегний П. В. 2002: Еще раз о греческом проекте Екатерины II. Новые документы из АВПРИ МИД России. *Новая и новейшая история*. № 4. 100–118.

KISS LÁSZLÓ

REFORMKORI PRÓBÁLKOZÁSOK A „NEMZETI KARAKTER” MEGHATÁROZÁSÁRA I.

A címben jelzett témában az utóbbi évszázadban – talán Bartucz Lajos 1936-os előadását és ez alapján írott cikkét kivéve¹ – ismereteink szerint nem született jelentősebb írás, még kevésbé átfogó elemzés. Már csak emiatt is érdemes a „nemzeti karakter” meghatározására irányuló reformkori próbálkozásokat alaposabban szemügyre venni, azoknak egy több részből álló tanulmányt szentelni. Előrebocsátjuk, hogy a „reformkor” kifejezést mindvégig tágabb (nyelvi – kulturális – irodalmi/tudományos) értelmében fogjuk fel. Vagyis a kifejezést az 1770-es évek tájától az 1840-es évek végéig terjedő időszak megjelölésére használjuk, amely a magyar (és nem magyar) nemzetépítés, a modern nemzet és nemzeti tudat kialakulásának/kialakításának, és ezekkel együtt a nemzeti karakter meghatározására irányuló próbálkozásoknak is az első, nyitó periódusa volt. Világosan megkülönböztetjük tehát az 1830–1848 közötti „politikai reformkor”-tól, amely nemcsak időbeli terjedelmében, hanem jórészt a céljaiban, törekvéseiben is különbözött a „kulturális reformkor”-tól. Tanulmányunk mostani, első részében elsősorban a nemzeti karakterrel foglalkozó reformkori kutatások történelmi alapjait, kiváltó okait, előzményeit vizsgáljuk gazdag korabeli írásokra támaszkodva, de szót ejtünk a kifejezés használata körüli bizonytalanságokról, valamint a téma néhány etnikai/származási/faji vonatkozásáról is.

A nemzeti önismeret hiánya (?)

Magda Pál 1819-es statisztikájának előszavában olvasható az alábbi gondolat: „tsak a’ magát, erejét, ’s Hazáját esmérő ember jobbíthatja meg állapotját, öregbítheti fényét, ditsőségét, bődogságát, hatalmát”. Csak a hazáját és annak karakterét jól ismerő ember szeretheti a hazáját okosan, buzgón és szolgálatára készen, de nem a tudatlan hazafira jellemző nacionalizmussal, hanem „megvilágosodott” patriotizmussal.² De vajon volt-e kellő nemzeti önismeret? Hogyan vélekedtek erről a kortársak?

Az 1830-as évek első felében több, a hazája és nemzete előmenetelét szívéen viselő férfiú is úgy ítélte meg, hogy a formálódó magyar nemzetnek még nincs elegendő önismerete, nincs erős és állandó karaktere. Következésképpen, a modern magyar nemzetfogalomhoz hasonlóan, ez utóbbi is kidolgozásra vár. A fiatal Eötvös József néhány évvel később, 1836. június közepén egy Kölcsey Ferencnek címzett

¹ Bartucz 1936: 5–20.

² Magda 1819: III–IV.

baráti levelében a fentiekhez hasonlóan vélekedett. „Nincs egy nemzet talán Európában, melynek oly kevés ösmeretjei lennének, mint a magyarnak” (azokról a dolgokról), „melyek a népet a szomszéd nemzetekről mulatják (feltehetően: mutatják), melyek az idegen s tulajdon becseket (értsd: értékeket) felfedezik...”. „A magyar nem ösmeri hazáját [a kiemelés tőlem – K. L.], önereje nagy titokként áll előtte, nem ösmeri a külföldöt, s bámulja vagy utálja, mert becsülni csak az tud, ki ösmér”.³ A báró is azt hiányolta tehát, hogy a magyarok nem ismerik és nem becsülik sem a hazájukat, sem saját értékeiket és szokásaikat, sem a külföldi nemzeteket.

Ugyanekkor Edvi Illés Pált is a probléma egy – témánk szempontjából – még fontosabb oldala, a magyar nemzetiség ismeretének (s tegyük hozzá: ezáltal a nemzeti karakter mint a nemzetiség alappillére ismeretének) a hiánya foglalkoztatta. Véleménye szerint a nemzetiséggel foglalkozó hazai irodalom még korántsem merítette ki a magyar nemzetiség „ideáját”. Ezért tehát egy olyan nagy „képtáblát” kívánt készíteni, amilyenre addig még nem volt példa.⁴ Rónai Jácint is azt írta 1847 januárjában, hogy bár – az éghajlati és földrajzi különbségek miatt – „e’ honnak lakói testalkatra és jellemre nézve különfélék”, hazánkat e tekintetben „nem igen ismerjük még”. Mert mi „mindenre ráérünk, csak hazánk megismerésére vagy megismertetésére nem”.⁵

Ugyanebben az évben Komory Dávid is a hiányérzetének adott hangot, de ezt nem érdektelenséggel, nemtörődömséggel, szubjektív okokkal magyarázta, hanem a történelmi évkönyvek (vagy egyéb „szóló emlékek”), illetve a piramisokhoz hasonló „hangosan szóló emlékek” (vagy egyéb „néma emlékek”) hiányával. Ezért van, hogy: „Nemzetünknek valamint eredete, ugy egyéb viszonyai, nemzeti szokásai, erkölce, szóval: ősi jelleme is ismeretlen előttünk.”⁶ Erre az önismerehiányra egyfajta önmagyarázó, kultúrfilozófiai válasz is érkezett a Nemzeti Társalkodó jóvoltából 1832-ben. A cikkíró (minden bizonnyal J. G. Herder és a német bölcselők nyomán) a következőket írta: „... a’ Magyar-nemzet egy serdülő ifjú, kiben a’ szép nemes érzésekhez esméret és tapasztalás hibázik, ’s e’ kettő nélkül erős és állandó karakter sem egyesekben sem népekben nem lehet. De adjunk hálát az egeknek – folytatta –, hogy mind ez, még előttünk, nem már hátunk megett van. Örvendjünk azon, hogy... az elaggott népek politikai halálával ekkora örökség azokra száll, kik azt használni legalkalmasabbak”.⁷

³ Eötvös 1836: 30. levél (Kölcsey Ferencnek)

⁴ Edvi 1929: 208–216. Az eredetileg a Magyar Hazai Vándor 5. évfolyamában, 1835-ben megjelent azonos című írást a bevezető nélkül újraközölte és kommentálta Madarassy László. Újabbán a „Miben áll a’ Magyar-Nemzetiség?” című egész 1835-ös tanulmányt (a debreceni néprajz szakos hallgatók számára) újraközölte Ujváry 2000: 35–60.

⁵ Rónay 1837: 13. Rónay Jácint (1814–1889) bencés tanár, nagyprépost, tudós nemzetkarakterológiai cikksorozatának ez volt az első darabja. A cikksorozat több gondolata is szinte szó szerint visszaköszönt a szerző – ugyanebben az évben, ugyancsak Győrben megjelent – „Jellemisme” című vasokos lélektani (szociálpszichológiai) tanulmányában, amelynek alapján akadémiai levelező taggá választották. A tanulmány egészét lásd: Rónay 2001: 51–224.

⁶ Komory 1847: 233.

⁷ Nemzeti Társalkodó, 1832. jan. 28. 55.

Egymástól függetlenül tehát e tudós férfiak lényegében ugyanarra a következtetésre jutottak. A magyarok önismerete, önmagukról és másokról, valamint a nemzetiségéről és a nemzet karakteréről alkotott képe – legyünk megengedőek – meglehetősen hiányos. Ha Eötvös József és Edvi Illés Pál megállapítását feltétlenül igaznak fogadnánk el, s ha a szigorú időrendi logikát követnénk, jelen dolgozatunkat akár két részre is bonthatnánk: az 1830-as évek közepe előtti és utáni időszakra. Ám az első részről azonnal le is kellene mondanunk, hiszen – Eötvös és Edvi Illés szerint – nincs vagy igen kevés és hiányos a nemzeti önismerttel, a nemzetiséggel, így a nemzeti karakterrel is foglalkozó tudásanyag. Ezt ma már nem így látjuk. A kulturális reformkor forrásai korántsem ilyen szűkösek. Arról tanúskodnak, hogy a nemzeti karakter meghatározására irányuló próbálkozások (is) – különböző mértékben, mélységben, színvonalon és intenzitással ugyan – már az 1770-es évektől megkezdődtek, és a következő évtizedekben is lendületesen folytak.

Történelmi alapok, kiváltó okok, előzmények

Tudjuk már, hogy a „nemzeti karakter” kifejezés megjelenése és a meghatározására irányuló próbálkozások Magyarországon (is) egyidősek voltak a modern nemzetek és nemzeti tudatok megteremtésére irányuló kelet-közép-európai nemzetépítő törekvésekkel.⁸ Követték a nemzetteremtés és a nemzeti öntudatosítás korántsem egyenes ívű folyamatát, változásait. Nem csak a nemzetet kellett megújított formában megteremteni, nem csak a nemzeti összetartozás érzését kellett kialakítani. A nemzeti nyelvhez, öltözethez, tánchoz stb. hasonlóan, fel kellett kutatni, össze kellett gyűjteni, illetve meg kellett alkotni a nemzet – lehetőleg minél pozitívabb, elképzelt vagy valósnak vélt vonásokkal leírható, de mindenképpen egyedi – karakterét, a magyar nemzeti önképet is.

A nemzeti karakter megalkotására/meghatározására irányuló próbálkozások tehát a Magyar Királyságban (is) ugyanúgy az 1770-es évek táján kezdődtek, mint a magyar nyelv és (ekkor még: feudális, nemesi) nemzet védelméért, megújításáért, a nyelv terjesztéséért vívott fél évszázados küzdelem. Ezt a sokirányú folyamatot – hogy csak néhány fontos tényezőt említsünk – II. József németesítő nyelvrendelete ugyanúgy ösztönözte, mint A. L. von Schläzer, még inkább J. G. Herder kultúr- és természetfilozófiája, nyelvnemzeti koncepciója, valamint a romantika és a francia forradalom megtermékenyítő hatása.

Kazinczy Ferenc báró Prónay Lászlóhoz intézett 1790-es (már II. József halála után írott) Hamlet-ajánlásának sorai magukért beszélnek: „ki ne fakadozzon örömsikoltozásra, midőn elroncsolt, eltaposott *nemzetünk ismét felemeli a porból a fejét és visszavévn nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, amik dicső eleink voltak; az lesz, amiről ezelőtt fél esztendővel a gyenge hit álmodni sem bátorkodott* [a kiemelések

⁸ Angliában például már 1795-ben külön írást szenteltek az angol és a francia nép karakterének. Junius Junior 1795: 1–8.

tőlem – K. L.]; egy szabad nemzet, egy tulajdon törvényeivel, nyelvvel, ruhával bíró nemzet, egy oly nemzet, melynek minden tagja fegyvert viselni született és kész óltalmazója hazájának és királyának”.⁹ Kazinczy és kortársai tehát, Herder „nyelvében él a nemzet” felfogásához hasonlóan, de még Herder „Ideen”-jének a megjelenése előtt, egymást feltételező kapcsolatot láttak a nemzet és a nyelv, valamint a nyelv és a nemzet, illetve annak karaktere, lelke között. A fiatal Batsányi János szintén 1790-ben erről a kapcsolatról így írt (Forgách Miklósnak): „A’ nemzeti nyelvnek el-hagyatásával el-hagyattatnak a’ nemzeti erkölcsök, szokások, – a’ Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető béllyege”.¹⁰

Nagyon fontos már itt hangsúlyozni, hogy a nemzetek megkülönböztetésére irányuló szándék a nemzeti karakter meghatározásának talán a legfontosabb mozgatója volt, amely külső forrásokból is ösztönzéseket kapott. Az 1790-es évek elején jelent meg Herder – előbb említett – fő műve, az „Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról” („Ideen...”), amely – főként Bécs közvetítésével – néhány nemzetébresztő számára a Magyar Királyságban is viszonylag gyorsan elérhetővé vált.¹¹ Az „Ideen” nemcsak a szlávokra, hanem a magyarokra is elementáris erővel hatott. S nem is csak a magyar nyelv (s ez által: a nemzet) eltűnéséről szóló borús jóslata, vészjósló megállapítása miatt.¹² A német bölcselel haladáselmélete, történetfilozófiája és humanitáskonceptiója is maradandó nyomokat hagyott. A nemzet és a nép, a nép és a nemzet, a nemzet/nép és a nyelv, illetve a nyelv és a nemzet/nép azonosításából indult ki. Szerinte a nemzetek/népek a világejlődés egy-egy láncszemét alkotják. A tökéletesedő humanitás felé haladó emberiségnek az a rendeltetése, hogy kifejlessze a nemzetekben/népekben/nyelvekben rejlő, csak rájuk jellemző egyedi sajátosságokat, képességeket. Ugyanis minden nemzet a „népszellem”-től (Volkgeist) áthatott, saját lelkiállással, karakterrel, szokásokkal, viselkedésformákkal stb. rendelkező természetes, organikus

⁹ Idézi Debreczeni 2001: 537. Az évszázados nemzeti/nyelvi szendergés/álmom és a – II. József németesítő rendelete hatására bekövetkező – (fel)ébredés motívuma a következő évtizedekben is vissza-visszaköszönt. Például Gáti Istvánnál is, aki a nemzeti karakterre vonatkoztatva így fogalmazott: II. József „Nemzetünkben is a’ Német nyelvet hozta bé... Ez az ujjítás Nemzetünket meg rázta, tűzbe hozta, és 700 esztendei szenderedéséből, féltvén nemzeti characterét, fel ébresztette...”. Gáti 1821: 13.

¹⁰ Idézi Debreczeni 2001: 532.

¹¹ Batsányi János 1792 óta olvasott Herdert. Kazinczy Ferenc, aki Herder első magyarországi fordítója volt, 1793-ban készült el az első Herder-fordításával. Hermán 2004a: 5–16.

¹² A „herderi jóslat”-nak több (többnyire vitatott) fordítása, több eltérő értelmezése van. Ezek egyike Illyés Gyuláé volt. „A magyarok vagy madzsarok az egyetlen népe ennek a törzsnek (mármint a finn-ugornak), mely a hódítók közé bejutott... Most aztán szlávok, németek, wallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán már nyelvükkel is alig találkozunk.” Idézi Hermán 2004b: 23. Itt jegyezzük meg, hogy már Szekfű Gyula sem zárta ki a szlávok patrónusának tekintett Schlözer – Herdertől korábbi – esetleges hatását. Ezt látszik alátámasztani báró Prónay László Kazinczy Ferencnek írott levele 1788-ban (vagyis évekkel Herder „Ideen”-jének a megjelenése előtt), amelyben a nemzeti nyelv végső pusztulásának eljövételében kételkedett: „Én legalább fanatikus becsülője vagyok hazai nyelvünknek, s mind azoknak, akik azt a végső feledékenységtől óltalmazzák.” Idézi Szekfű (szerk.) 1926: 21. Schlözer hatására lásd a 3. lábjegyzetet: Szekfű (szerk.) 1926: 20.

közösség, amelyet a természeti környezet, az éghajlat, a földrajzi viszonyok és egyéb tényezők alakítanak. Egyetlen nemzet/nép/nyelv sajátossága, különössége sem tűnhet el, mert mindegyik hozzájárul az emberiség közös kultúrájához. Ezek megszűnésével tehát az emberiség kultúrája lenne szegényebb.¹³

De forduljunk magához Herderhez. „Azt hiszem – írta –, minden nép a *saját nyelvével* teremt közönséget.” Ugyanis: „Aki egy közösség nyelvén nevelkedett, ... az *ennek a nyelvnek a népéhez* [Herder kiemelési – K. L.] tartozik.”¹⁴ A természet ugyanis „*különválasztotta* a népeket, nyelvük, erkölcsük, szokásaik által...; csaknem mindent elkövetett, hogy hosszú időn át *fennmaradjon* [Herder kiemelési – K. L.] az elkülönültségük...”¹⁵ Majd így folytatta: „A nyelvek, erkölcsök, hajlamok és életmódok különbözősége arra volt hivatva, hogy eltorlaszolja a népek gátlástalan összekapcsolódásának útját...; mert a világ Gazdasszonya fontosnak tartotta, hogy az Egész biztonsága érdekében minden nép és nemzetség megkapja *saját* veretét, *saját* jellemét.” [Herder kiemelési – K. L.] Ezeket a sajátosságokat tehát meg kell őrizni, mert eltűnésükkel az emberiség (az Egész) lenne szegényebb. Meg kell védeni ezeket, hiszen: „Egyetlen szenvedély sem működik erősebben az élőlényekben, mint az, amelyik az önvédelmen [Herder kiemelési – K. L.] alapul.”¹⁶

Osvald Zsigmond Veszprém megyei al-, majd főügyész, főbíró Herderhez hasonlóan (Schlözer vagy talán már Herder hatására) a nyelv és a nemzet egységéből indult ki. 1792-ben haldoklónak látta „Nemzeti tulajdonságinkat (Characterunkat)”. Majd így folytatta: „Egyébb aránt is már az idegen Nemzetek előtt annyira leszállott betsületünk, hogy nyelvünknek 's viseletünknek megtagadása miatt tsaknem Nemzeti nevezetünket is el veszítettünk, az allítván majd mindenek, hogy hazánkban a' mi kevés Magyar Nép vagyon, az is már nagy részint más Nemzetté változott.”¹⁷ A herderi gondolatok magyarországi recepciója természetesen nem volt ennyire gyors és egyenes ívű. Közvetlen hatások és könyvélmények, de főleg személyes kapcsolatok és levelezésbeli közvetítések formálták. Ez utóbbiról tanúskodott például Guzmics Izidor rácsodálkozása Herderre, amit Kazinczy Ferencnek köszönhetett. Kazinczyhoz írott 1822-es levelében ugyanis ezt olvashatjuk: „*Herdert Kazinczy nélkül Guzmics* alig fogta ismerni... Azóta folyvást iparkodom *Herderrel* gondolkodni és *Kazinczyval* beszélni”.¹⁸ [Guzmics kiemelési – K. L.] A későbbiekben a nemzeti nyelv, kultúra és sajátosságok védelmét az ugyancsak nemzethaláltól tartó Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály¹⁹ és kortársaik szintén létfontosságúnak tartották.

¹³ Lásd Kiss 2005: 47–48., Győri Szabó 2006: 30.

¹⁴ Herder 1978: 493–494.

¹⁵ Herder 1978: 550.

¹⁶ Herder 1978: 550.

¹⁷ [Osvald] 1792: 22.

¹⁸ Gulyás Elek (szerk.) 1860: 12.

¹⁹ Kölcsey Ferenc a „Zrínyi dala” (1830) utolsó versszakában a már-már bekövetkezett (nemesi) nemzet halálát vizionálta. „Vándor, állj meg! korcs volt anyja vére,/ Más faj állt

A „herderi jóslat” azonban nem csak félelmet, csüggedést, múltba révedést szült. A jelen és a jövő érdekében tenni akarásra is ösztönzött, alkotó energiákat szabadított fel. Kölcsey Ferenc szavaival élve: „Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!”²⁰ Hitték és vallották, hogy a magyar nyelvnek, nemzetnek és ezek által a nemzet karakterének sem szabad eltűnnie, beolvadnia vagy elkorcsosulnia, „mássá” válnia. Az előbbi kettőt tehát meg kell újíítani, meg kell erősíteni, a nemzet sajátos, egyedi karakterét és annak vonásait pedig meg kell határozni, ki kell dolgozni. A nemzethaláltól való félelem ugyan még hosszú ideig ott élt a zsigerekben, idegekben, de a nyelvújító, nemzetépítő munkának hamarosan meglettek az első eredményei. Csaplovics János 1822-ben így írt erről: „A’ teljes hangú Magyar nyelv egész 1790-ig... úgy szólván tsak incognito tartotta fenn magát az Országban. De azólta napról napra jobban terjed és erősödik; ‘s Herder sokkal rosszabb Próféta volt mint Bredeczky, midőn azt írta: »Századok múlva talán reá sem lehetne akadni a’ Magyarok nyelvére«”.²¹

Herder inkább még a preromantika gyermeke volt. Nem sokkal később viszont már a romantika formálta az európai és a reformkori magyar nemzet-ébresztők érzelmeit, gondolkodását, történelemszemléletét, beleértve a nemzetről és annak karakteréről vallott nézeteiket is. A klasszicista mértéktartással szemben a romantika meghirdette a szabad egyéniség és a valóságtól el-elrugaszkodó képzelet, az elsöprő szenvedély és az érzelmek kultuszát. S ami még fontosabb: jellemzője lett egyrészt a saját, romlásában is dicső nemzeti múlt és hagyományok felé való fordulás, a középkori „nemzeti” tartalmak keresése és megtalálása (a klasszicizmus ókorimádatával szemben), valamint a nemzeti mitológia megteremtése.²²

Másrészt, noha valóban a romantika irányította rá erőteljesen és tartósan a figyelmet a(z) – addig megvetett, nemesi/feudális nemzetből kirekesztett,

a kihúnyt helyére,/ Gyöngye fővel, romlott, szívtelen;/ A dicső nép, mely tanult izzadni/ S izzadás közt hősi bért aratni,/ Névben él csak, többé nincs jelen.” Hét évszázad magyar versei 1972: I. 877. A nemzethaláltól való félelem Vörösmarty Mihály „Szózat”-ában (1836) is erőteljesen megjelent. „Vagy jőni fog, ha jőni kell,/ A nagyszerű halál,/ Hol a temetkezés fölött/ Egy ország vérben áll.// S a sírt, hol nemzet sűlyed el,/ Népek veszik körül,/ S az ember millióinak/ Szemében gyászköny ül.” Vörösmarty Mihály: Szózat. Hét évszázad magyar versei 1972: I. 929.

²⁰ A költő „Huszt” című verséből vett idézet helye: Hét évszázad magyar versei 1972: I. 879.

²¹ Csaplovics 1822: III. 59.

²² Ezekre vonatkozóan lásd: Kulturális Enciklopédia. Művészettörténeti korszakok – Romantika (1800/20–19. század vége) <http://enciklopedia.fazekas.hu/tarsmu/romantika.htm> (A letöltés ideje: 2021. 09. 15.) Szűcs Jenő tanulmánya szerint Közép- és Kelet-Európában „általában a romantika modellje képezte azt a vázat, amely tartós keretül szolgált azután... az egyes nacionalizmusok számára.” A nemzetet „egy többé-kevésbé mitizált nemzeti múlt tradíciójából eredezteti, mint igen ősi organikus közösséget, melynek tagjait egyedeiben determinálja... az organikus ősi múlt, a nyelv, a kultúra, a tradíciók (sőt gyakran a »faj«, a »vér«) közössége”, amelyet végeredményben „a Volkgeist tart össze, legyen annak nemzeti »alkat«, »jelleg«, »karakter« vagy bármi más a neve. Bizonyos számú, alapjában változatlan, időtlen, korhoz nem kötött tényező együttesének kontinuitásában rejlik e szemlélet szerint a nemzet lényege.” [A szerző kiemelései – K. L.] Szűcs 1974: 287–288.

majd a megújítandó nemzetbe beemelt – „romlatlan nép”-re, mint a nemzeti nyelv és saját(os)ságok őrzőjére és a népi/nemzeti kultúra letéteményesére, de a nép nyelvet és nemzetet fenntartó szerepét egyesek már korábban is felismerték. Bessenyei György 1778-ban a „Magyarság” című röpiratában a következőket írta. „Azért akkor fog a Magyar nyelv Hazánkból ki halni, mikor a Magyar paraszt Aszszonyok Deákúl, Görögül, Frantziául vagy Németül fognak tanulni, és Magyarúl meg szűnnek beszélni. Mig pedig a Magyar paraszt Aszszonyok magyarúl fognak beszélni, addig a Paraszt emberek is úgy beszélnek, és hasonlóul míg a’ jobbágyok, magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot el felejtteni.”²³ Mindenesetre a romantika korában a sokszor idealizált nép tehát a herderi néplélek/népszellem (Volkgeist) és a nemzeti sajátosságok őrzője és fő hordozója lett (természetesen a nemzetet addig egyedül megtestesítő nemesek vonásai mellett). A nép a romantika számára – Egon Friedell szerint – „titokzatosan működő”, nem észszerű kategória. A nép és az általa alkotott mítosz „nem szociális, hanem természettörténeti fogalom” volt.²⁴

Harmadrészt a romantika irányította rá igazán erőteljesen a figyelmet a rejtélyes történelemre (főként a középkorra) és a történelmi gondolkodásra. A történelmet szervesen, totalitásban fogta fel, a benne munkálkodó „szellem” fejlődési soraként. Itt tesszük hozzá, hogy már Schlözer is hangsúlyozta, hogy egy nép megismeréséhez múltjának ismeretén keresztül vezet az út.²⁵ Ez a múlt viszont – amint majd látni fogjuk –, bár a finnugor (nyelv)rokonok is voltak hívei a reformkorban, a sívár jelentől és a „halszagú rokonok”-tól az egzotikus, idilli Kelet felé vezetett, az ázsiai szteppékre és rokonokhoz: a rettegett hunokhoz és avarokhoz, a szittyákhoz/szkítákhoz, valamint más (középkori, sőt: ókori, bibliai) etnikumokhoz/népekhez.

Ezzel el is jutottunk a(z) – már ókori gyökerekkel is rendelkező – etnocentrizmushoz, az etnocentrikus csoportazonosuláshoz, ehhez a (csak a mi áttekintésünkben utolsó, mert sokkal fontosabb) – sajátos, hihetetlenül szívósan továbbélő és a modern nemzeti tudatokba, nacionalizmusokba is beépülő²⁶ – szemlélethez, tudatformához. Az etnocentrizmus tehát már az ókortól meghatározta az idegen

²³ [Bessenyei] 1778: 7.

²⁴ Friedell 1993: 26.

²⁵ Rátz 2000: 38.

²⁶ Csepeli György korántsem vonja kétségbe az etnocentrikus és a nemzeti azonosulás kapcsolatát, de kissé óvatosan fogalmaz. „A nemzetnek kétségkívül jó esélye van arra, hogy az eredeti etnocentrikus azonosulás pótszerévé váljék, hiszen ideologikus programja előszeretettel hivatkozik a vér, a születés, a közös eredet és a feltétlen összetartás parancsára.” Ugyanakkor kódváltás történik. „Az etnocentrikus azonosulás analóg kommunikációja a nemzeti azonosulásban már csupán digitális: tudatos neveléshez, tanításhoz, felkészítéshez kötött.” [A szerző kiemelései – K. L.] Csepeli 1990: 43. Győri Szabó Róbert, aki Antony D. Smith álláspontját (The Ethnic Origins of Nations, 1986) interpretálja, sokkal egyértelműbb. Meglátása szerint Smith „kimutatja a kontinuitást a premodern etnikai közösségek és a modern nemzetek között. A nemzet modern jelenség, de nem teljesen a modernizáció mesterséges szülötte, hanem etnikai gyökerei vannak.” Majd így folytatja: „a nemzetek jellemzői etnikai hagyományokból táplálkoznak”. „Az egyes etnikai közösségek a 18. század végétől váltak modern nemzetekké.” Győri Szabó 2006: 30–31.

etnikumokról/népekről/egyénekről, valamint a saját csoportról alkotott képet.²⁷ A nemzeti karakterrel valamilyen szinten foglalkozó reformkori írók sem mentesül(het)tek ennek a hatásaitól. Az etnocentrizmus, amióta létezett, leegyszerűsítő, jórészt fekete-fehér, előítéletes, általánosító és sztereotipizáló képet alkotott, és a „saját csoport” (a „mi csoport”) bűvöletében élve mondott érzelmileg elfogult, észérvekkel nem vagy alig megváltoztatható ítéletet a szűkebb/tágabb környezet, az (egykori vagy mostani) „ők csoport” egészéről vagy egyes tagjairól, s természetesen saját magáról is. Thaisz András 1820-ban, a modern nacionalizmus előestéjén, egy bécsi folyóirat magyar vonatkozású írásának ismertetése során maga is szembesült ezzel az etnocentrizmusból táplálkozó szemlélettel. A német nyelvű elemzés szerint a közönséges nacionalizmus „semmit se betsült, hanem tsupán csak azt, a’ mi az övé, sőt a’ maga hibáit is az önszeretet által megvakitva tökéletességek gyanánt az egekig emelte...; ellemben vak volt minden más Nemzetnek érdemei eránt, azt gyalázta, útálta és gyűlölte...”²⁸ Egy negyedszázaddal később Rónay Jácint ennek a makacs állandóságot mutató előítéletességnek egy másik fontos vonására mutatott rá. Az előítéleteket kiirtani „csak ott lehet, hol van mit helyökbe állítani; mert az ember ismereteiben, hiányt, szívében űrt nem tűr. Innét van, hogy több évi meggyőződésünkötől még akkor is nehezen állunk el, midőn ész ellenieknek tapasztaljuk azokat.”²⁹

Udvardy János egri földmérő is a megszokás fontosságára hívta fel a figyelmet, miközben 1832-ben egy egész tanulmányt szentelt az előítéleteknek. A fogalmat megpróbálta definiálni is. „Előítélni, csak annyit tesz, mint valamely dolog iránt, kedvező vagy megvető ítéletünket elébb kimondani, mint a’ dolog valódi mibenlétét igazán megértenők”.³⁰ Rámutatott továbbá, hogy ha a világban előítéletet látunk, az árulkodó módon mutatja, hogy „ott nem az igazság vagy a’ tárgy valósága... forog kérdésben, hanem csak annak külső kérge, és színe, – melly pedig be sokszor megcsal!”³¹ Szerinte: „A’ szokás és a’ kény [az önakarat törvényektől függetlenített érvényesítése – K. L.]! ez az az elfajúlt házaspár, melly nemzi az előítéletet”, ami a józan ész felett áll. Ez a zsarnok „mindent elkövet, csak hogy rossz úton kalandozhassunk”, miközben magát az igazság köntösébe burkolja.³² Az előítéletek táptalaja a tudatlanság, a műveletlenség. A tudatlan ember ugyanis, mint a pók a hálójának közepén, „onnan ítéli a’ körülötte lévő világot”, és mindent, ami megrögzött szokásaitól különbözik, helytelennek tart.³³ Az egri földmérő úgy látta,

²⁷ Csepeli György rövid meghatározása szerint a szociálpszichológia az `etnocentrizmus` alatt a saját csoport egyedülvalóságának és páratlan felmagasztalásának a hajlandóságát érti. Csepeli 1998: 14.

²⁸ Thaisz 1820: II. 96.

²⁹ Hunyady György (szerk.) 2001: 124.

³⁰ Udvardy 1832: V. 87.

³¹ Udvardy 1832: V. 74.

³² Udvardy 1832: V. 77., 86.

³³ Udvardy 1832: V. 85.

hogyan vannak objektív és szubjektív előítéletek. Ez utóbbiak közül nála első helyre a nemzeti előítélet került, amelyben „egy nemzet sem szűkölködik”.³⁴

Az etnocentrikus szemlélet és gondolkodás az „ők csoport”-hoz tartozókat idegeneknek, másoknak, legalábbis furcsáknak állította be. Nemcsak más származásúak voltak, hanem a szokásaik, az ételeik, a vallásuk, a kultúrájuk, a nyelvük, az öltözetük stb. is más volt. Ezek tehát – úgy mond – „nem olyanok, mint mi”. De nem is lehetnek olyanok, hiszen a „mi csoport” (amelybe beleszülettem, esetleg más alapon tartozom) értékei, szokásai karakterszálai számomra megszokottak, a legnemesebbek, még ha nem is feltétlenül a legtökéletesebbek.

A „mi csoport” és az „ők csoport” szembeállításáról, a tagadásban való önmeghatározás klasszikus esetéről van tehát szó. A reformkori magyar ember (is) a következőképpen képezte le a körülötte lévő világot. Mi nem olyanok, mi többek, különbek vagyunk, mint ti: tótok, oláhok, rácok és mások. Én magyar vagyok, illetve éppen az által vagyok magyar, hogy nem vagyok tót, oláh vagy rác. A Pesti Divatlap szerkesztője ezt nagyon egyértelműen le is írta 1845-ben. „A magyar, még a legszegényebb is, büszke, különösen arra, hogy ő nem tót, nem német, hanem magyarnak született...”.³⁵ A magyar nemzet tagjaként én is a nemzet – még gyarlóságában is – kiváló tulajdonságaival, karakterszálaival rendelkezem.

A reformkor kulturális nacionalizmusának, a formálódó nemzetnek tehát valóban erős alappillére volt/maradt az etnocentrizmus. A magyar nemzetteremtés eme első időszakában – a szociálpszichológus/szociológus szavaival élve – a nemzet kultúrnamzeti típusában „a nemzeti ideológia messzemenően utánozni igyekszik az etnocentrikus csoporttudat kommunikációs eszközeit”.³⁶ A brit (történelmi) szociológus, A. D. Smith még inkább úgy látta, hogy az etnikumból nemzetté válás eme első fázisában a laza kötődésű etnikum átalakul kulturálisan integrált etnikai közösséggé. A második szakaszban (az 1840-es évektől) történik meg a kulturálisan már integrált etnikai közösség gazdasági, társadalmi és politikai érdekeinek a megfogalmazása.³⁷ Összegzőként megállapítható tehát, hogy az etnikai szemlélettel megterhelt magyar nacionalizmus egyfelől a nemzeti közösségteremtést, a nemzeti integrációt szolgálta. Másfelől viszont, a magyar nemzetépítéssel egyidejűleg, megosztó, dezintegratív is volt, amennyiben – egyebek mellett – az országban élő nem magyar etnikumoktól/népektől, formálódó nemzetektől való elkülönülést, szembenállást erősítette. Ebből a kettős optikából ítélték meg a saját nemzet és más nemzetek karakterét és a hozzájuk való viszonyát is.

A valós helyzet azonban a fent leírtaktól sokkal bonyolultabb volt, hiszen a nemzetteremtés sodrában számos – nemzetet és nemzeti karaktert formáló, nyitott – kérdésre kellett választ találni. Milyen nemzetet építsünk a rendi-nemesi

³⁴ Udvardy 1832: V. 91.

³⁵ Idézi: Magyarföld és népei eredeti képekben... 1984: 7.

³⁶ Csepeli 1990: 43.

³⁷ A. D. Smith gondolatát Győri Szabó Róbert tolmácsolta: Győri Szabó 2006: 32.

nemzet (az ún. *natio hungarica*) évszázados talapzatára? „Francia”, politikai típusú államnemzetet/nemzetállamot, vagy „német” típusú nyelvnemzetet/kultúr-nemzetet, vagy pedig a kettő ötvözetét? Mivel a liberális magyar nemzetfelfogás csak az 1840-es évek elejére kristályosodott ki (egyébként a három komponens kombinációjaként), az előző években-évtizedekben a nemzet háromféle felfogása külön-külön is létezett (többnyire nem éteri tisztaságban). Bár a reformkori történetírók és publicisták többsége, amint említettük, a magyarok „keleti” eredete mellett érvelt, az eredet, a rokonság és a honfoglalás előtti idők számos kérdése – megfelelő források híján – a múlt homályába veszett. Ennek megfelelően bizonytalanság mutatkozott az „ősmagyarok”, sőt a honfoglalás utáni dicső elődök karakterének, karaktervonásainak a megítélésében is. Egyáltalán: mennyire tekinthetők állandónak ezek a (többnyire feltételezett) keleti és honfoglalás utáni „bélyegek”? A kérdés akkor is jogos volt, ha a témával foglalkozók jó részének az ősi állandóságról nem voltak kétségei, bár azért ott munkált a kétely is, hogy az államalapítás után az európai hatások megváltoztat(hat)ták, elkorcsosíthatták, netalántán meg is szüntették ezeket az átörökített ősi jellemvonásokat, virtusokat (erényeket) vagy ezek egy részét. De ha ez így van, milyen új vonásokkal gazdagod(hat)ott, árnyalódott az eredeti magyar karaktere?

Ezek a (tovább is szaporítható) kérdések és bizonytalanságok hatással voltak a nemzeti karakter reformkori meghatározására, definiálására is. Az egykori nézetek megismerésére és rekonstruálására vállalkozó kutató tehát nagy fába vágja a fejszáját, amikor tisztán szeretne látni. A problémák már a nemzeti karakter megnevezésével, megjelölésével kapcsolatos próbálkozásokkal kezdődnek.

A kifejezés használata körüli bizonytalanságok

A „nemzeti character” kifejezés már a kulturális reformkor kezdetén megjelent. Egyesek legalább 1790 óta – többnyire más szinonimákkal (többek között a „nemzeti bélyeg”-gel együtt) – rendszeresen használták, de ez korántsem jelentette általános elfogadását és gyors elterjedését is. Az első magyar nyelvű tudományos-népszerűsítő és irodalmi folyóirat, a „Mindenes Gyűjtemény” 1789-ben azon sajnálkozott, hogy „sokan mind nyelveknek, mind ruhájoknak változtatásával önként törlik-el Nemzeti Karaktereket”.³⁸ II. József németesítő törekvései hatására Kazinczy Ferenc „Nemzeti nyelvünk ‘s bélyegünk (character)” eltöröltetésétől tartott.³⁹ Ugyanitt és ugyanebben az évben a kifejezés a protestánsok magyar nyelvőrző szerepe kapcsán is felmerült, mondván: „Ha ők nem lettek volna, talán eddig mind nyelvünk, mind Nemzeti characterünk végképpen el-töröltetett volna.”⁴⁰

Jó negyedszázaddal később a „Tudományos Gyűjtemény” 1817. évi első számának nyitó cikkében is feltűnt a „character” kifejezés az éghajlat (égmérséklet, klíma) nemzeti műveltséget befolyásoló hatásai kapcsán. Az Y. szignójú szerző a karaktert egy hosszú felsorolás egyik, a többiből nem kiemelkedő elemeként

³⁸ Vitézi Öltözet 1789: 155.

³⁹ Kazintzy Úrnak... 1789: 169.

⁴⁰ Mindenés Gyűjtemény 1790. 03. 03. XVIII. levél 283.

említette, ily módon: az éghajlatnak és a természeti/földrajzi környezetnek „szembetűnő ereje vagyon a' Nemzetek' gondolkodására, erkölcsére, munkásságára, characterére, valamint külső formájokra, színökre, élelmökre, életek' módjára, nyelvökre és temperamentumokra nézve.”⁴¹ Az értekezés első részének egy későbbi helyén (az értekezés három részből állt, és a folyóirat első három számában jelent meg) maga a „nemzeti character” kifejezés is feltűnt az öltözettel összefüggésben. Ez azt mutatta, hogy az ismeretlen, de felkészült szerző a nemzeti karaktervonások között kiemelt fontosságot tulajdonított a (már évtizedek óta hangsúlyozott) nemzeti öltözetnek, mondván: „A' honnyi köntösnek idegen ruhával felcseréltetése... a' Nemzeti Characternek kissebbségével jár”.⁴²

1822-ben jelent meg Csaplovics János jóvoltából a kulturális reformkor kiemelkedő jelentőségű etnográfiai értekezése, amelyben – többek között – az országban élő magyar és nem magyar etnikumok/népek/nemzetek összehasonlító leírására vállalkozott.⁴³ Azt gondolhatnánk, hogy a „nemzeti karakter” kifejezést – már csak a téma jellege miatt is – rendszeresen, következetesen és letisztultan használta, de ennek éppen az ellenkezője igaz. A több folytatásból álló írás számos bizonytalanságról, kiforratlanságról tanúskodott, beleértve a „nemzeti karakter” használatát is. A kifejezés ugyanis mindössze kétszer bukant fel futólag. Csaplovics inkább szinonim megnevezésekkel élt: népi/nemzeti „különösség”, „különbözőség”, „természet”, „tulajdonság” stb.⁴⁴

Befejezésül a kulturális reformkor végéről is álljon itt egy kiragadott példa. Edvi Illés Pál 1844-ben – néptanító könyve 3. javított kiadásában a nemzetiség komponenseivel foglalkozva – már az első helyre tette „a nemzet fő hajlandóságá”-nak nevezett nemzeti karaktert.⁴⁵

A nemzet és a nemzeti karakter etnikai/származási/faji vonatkozásai

Egy K. J. álnevű vitacikkíró 1823-ban a legtermészetesebb módon beszélt a hunok és a magyarok (középkori német írók által elítélt, gyűlöletesnek vélt) „characteré”-ről.⁴⁶ Bizonyítani igyekezett, hogy a nomád népektől, így az Európába érkező, pásztorkodó, marhatartó magyaroktól sem volt idegen a földművelés, a mezőgazdálkodás, ami szerinte a magyarnak „egészen a' véribbe van”. Ám meglátása

⁴¹ [Y] 1817: 30.

⁴² [Y] 1817: 40.

⁴³ Az etnikum/nép/nemzet hármasszerkezetet azért így használtuk, mert egyrészt közöttük érintkezések, átfedések vannak. Másrészt, s ez még fontosabb, a reformkori kutatók, beleértve Csaplovics Jánost is, többnyire nem tettek különbséget nép és nemzet között. Ezeket akár egy íráson belül is váltakozva, a legnagyobb természetességgel, összemosva használták. Maga az etnográfiai értekezés: Csaplovics 1822: III. 37-65, IV. 3-50, VI. 79-92, VII. 45-51.

⁴⁴ Csaplovics János „Ethnographiai Értekezés”-e kritikai elemzésének a közelmúltban egy három részből álló tanulmányt szenteltünk. A „nemzeti character”-re vonatkozóan különösen érdekes lehet: Kiss 2020: 157-159.

⁴⁵ Edvi 1844: 82.

⁴⁶ [K. J.] 1823: 9.

szerint ehhez gyökerestől ismerni kell a magyar nemzeti karaktert. Ugyanis: „A' Magyaroknak mindenütt és mindenben character-e van – Nyelvében, beszédében, járásában, evésében, ivásában, gyönyörködéseiben, élete-módjában, munkálkodásában, házi-szokásaiban – mind ezekben character-e van a' Magyaroknak, még pedig állandó, bészárt, és meghatározott character-e.” De ezt a – szerinte már a honfoglalás előtt is létező – karaktert csak a „magyar Geniust” (értsd. magyar lelket) a kebelében hordozó, vagyis a nemzeti karaktert érző „igaz Magyar” ismerheti meg.⁴⁷ Kétségtelen, hogy évszázadok alatt az Ázsiából Európába hozott állandó karaktervonásokat más nemzetek hatásai módosították, „de az eredeti biljeget ki nem törölhetik abból. Mindég kitör a' magyarból [ebből a „született pásztor”-ból és „mezei gazdá”-ból – K. L.] az, a' mi néki a' véribe van”.⁴⁸ A szerző tehát egyrészt elválaszthatatlan, rövidre zárt, hármas kapcsolatot tételezett fel a magyar géniusz (lélek), a nemzeti karakter és a nemzeti bélyegek között. Megítélése szerint ugyanis a nemzeti karakternek egyrészt számos „eredeti bélyeg”-e (nyelv, beszéd, evés-ivás stb.) van. Másrészt a többször hangsúlyozott „egészen a' véribe van”, valamint az „igaz Magyar” kitételek arra utaltak, hogy K. J. nemzetikarakter-meghatározásában a magyarok vérségi/etnikai, születési/származási közösségként való felfogása erőteljesen jelen volt.

A magyar nemzet és nemzeti karakter ilyenfajta vérségi/„faji” értelmezése egyébként korántsem volt új. Már a nemesi-rendi nemzetfelfogás korábbi évszázadaiban kialakult. Ányos Pál – származási, vérségi köteléket kihangsúlyozó – verse a „Kalapos király”-ról tehát 1782-ben már rég kitaposott úton haladt.

Mégsem szünsz, kegyetlen, szivünket gázolni?
Nem elég még a könyv (sic!) ? még többnek kell folyni?
Há képtelen fajzás! véred gyalázattya,
Gyilkossa népednek, nem pediglen attya.
Ez a hálaadás oly szent hivségünkért,
Házadért kiöntött számtalan vérünkért?
Megöszült atyáink miként csalatkoztak,
Hogy rajtad s anyádon egykor szánokoztak.⁴⁹ [a kiemelések tőlem – K. L.]

Néhány évvel később, 1790-ben Decsy Sámuel a „Pannóniai Féniksz”-ben is attól tartott, hogy ha a magyarok elfordulnak az öltözetüktől és a nyelvüktől, ha letérnek dicső őseik nyomdokairól, akkor már „nem foly igaz magyar vér ereinkben, és mi magunk vagyunk mostani bóldogtalanságunknak szerző okai”.⁵⁰ A 19. század legelején Bessenyei György sorai is erőteljes etnikai/faji szemléletről tanúskodtak. „Haszontalan helyheztenéd a Tzigány, Zsidó, vad oláh nemzetet magyar nemesi szabadságban, mert soha magyar vére erköltse nem lenne,

⁴⁷ [K. J.] 1823: 14.

⁴⁸ [K. J.] 1823: 16.

⁴⁹ Ányos é. n.

⁵⁰ Decsy 1790: 4.

hanem csak tégedet tsufitana el.”⁵¹ 1819-ben Magda Pál a legnagyobb gyönyörűséggel szemlélte azokat a kincseket, „mellyeket a’ természet a’ Magyar vérébe tett”.⁵² Az első – németből „magyarított” – betűrendes magyar enciklopédia (1834) „nemzet” címszavában többek között ez állt. A nemzet (országhatáron átítelve) „egy eredetű, egy nyelvű emberek összessége...”. Az eredet „és az éghajlat leginkább határozzák meg a’ test különös és tulajdon képződését; ez olyan bélyeget nyom az emberekre, mellyet az idő és a’ távolság több ivadékon keresztül nem tud letörülni”.⁵³ De Kállay Ferenc „A’ Magyar Nemzetiségről” írott 1836-os munkájára is hivatkozhatnánk (amelyben a jó nevű tudós egyébként a „nemzeti karakter” helyett a „nemzeti sajátság” kifejezést használta). Úgy látta, hogy ez a „bujdosó”, „ősi honjától meszsi szakadt nemzet”, a végenyészettől fenyegetve, számos akadály között is megőrizte „nemzeti sajátságait, ugymint a’ vértiszta leszármazást, nyelvet, és constitutiót [értsd: alkotmányt – a szerző kiemlései] – ezen bástya védfalait a’ nemzeti állandóságnak...”⁵⁴

A lengyel származású Prelick István „Árpád fiai”-hoz, az „önvérüket” esetleg megtagadókhöz intézett, a magyar beszéd mellett kiálló 1841-es lelkesítő röpirata is erős etnicitásról, a nemzet származási/faji közösségként való felfogásáról tanúskodott. Szerinte Árpádnak és társainak „vére, az esküvel szentesített kehelyből... egészen a’ ti ereitekbe szivárgott”. Ez a vér szerezte és védte meg a termékeny „anyát” (a hont), melynek emlőin nevelkedtetek. „Ti részesei vagytok amaz eredménydus eskünek; ama bátor multnak vérében vala elrejtve csírája dicső és hatalmas jelenteknek!”⁵⁵ Témánk szempontjából a „Quodlibet” (1845) névtelen szerzőjének írása azért érdemel figyelmet, mert – az előző példaktól eltérően – nyíltan bírálta a nemzet/nemzetiség vérségi/faji felfogását. A nemzet és a nemzetiség kapcsolatával foglalkozva, a nemzet/nemzetiség három korabeli értelmezését különböztette meg: származási közösség („egyfajúság”); nyelvi egységen alapuló közösség; állami-politikai egységen alapuló közösség. Egyfelől ezekből is látható, hogy a nemzetiségnek (amelynek gerincét – ezt ne feledjük – a nemzeti karakter alkotta) „a’ nyelvegység nem egyedüli attributuma”.⁵⁶ Másfelől azt is kiemelte, hogy a közös származáson alapuló nemzet(iség) „korunkban nem ápolandó”.⁵⁷ Végre-valahára eljött az idő, „midőn Magyarországbán is csak a’ n y e l v - é s p o l i t i k a i - e g y s é g ’ szempontjából készülünk keresni nemzetiséget. És csak akkor lépünk igazán a’ természet’ útjára, ha v é r ü n k e t, f a j u n k a t nem emlegethetjük többé, olly igen gyakran, mi a’ jelen korban az egymáshoz simulás’ előkészítésére,

⁵¹ Bessenyei 1801.

⁵² Magda 1819: VIII.

⁵³ Közhasznú Esmeretek Tára... 1833: VIII. 273.

⁵⁴ Kállay 1836: 7., illetve (a „bujdosó Magyar”) 27.

⁵⁵ Prelick 1841: 394.

⁵⁶ Quodlibet 1845: 14–15.

⁵⁷ Quodlibet 1845: 15.

mely némely hazafiak' által igen rosszul választott módor."⁵⁸ Ezek a gondolatok arról tanúskodtak, hogy még a reformkor vége felé is erősen tartotta magát a nemzet vérségi/faji felfogása, amelyet „némely hazafiak” még mindig „igen gyakran” hangoztattak. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha 1847-ben Komory Dávid még mindig a legnagyobb természetességgel írt „a magyarnak őseitől öröklött, s véérébe nőtt természeté”-ről.⁵⁹

A távolabbi előzmények gazdag tárházából csupán egyetlen példát ragadunk ki, ami szintén arról tanúskodik, hogy nem kevés reformkori szerzőnél a nemzet, nemzetiség és a nemzeti karakter szorosán összefonódott az etnicitás származást, vérségi/faji köteleket hangsúlyozó felfogásával.⁶⁰ Vedres Istvánnak a magyar nemzeti lélekről írott nagy értekezésében ez így jelent meg 1822-ben. A nemzet definiálása során – a már említett „Quodlibet”-hez hasonlóan – legelső helyre a származási/faji közösség szempontját állította. „Az egy Törsökből, fajból, vagy evvel Atyafiságba eredt más nemzetből való, egy Fejedelem által, 's egy országos alkotmány szerént kormányoztatott népség, öszveségében teszi a' nemzeti Testet”.⁶¹ Ismerjük már, hogy a nemzet ilyen-fajta etnikai/származási/faji értelmezésében Szűcs Jenő semmi szokatlant nem látott. Megállapította, hogy tágabb térségünkben a romantika tartós keretéül szolgált a nacionalizmusoknak. Ebben a historizált felfogásban a nemzet nem új keletű, hanem nagyon régi közösség. A romantika a nemzetet „rendszerint többé-kevésbé mitizált nemzeti múlt tradícióiból eredezteti, mint igen ősi, organikus közösséget, melynek tagjait determinálja... az organikus ősi múlt, a nyelv, a kultúra, a tradíciók (sőt gyakran a »faj«, a »vér«) közössége”, amelyet végeredményben „a *Volkgeist* tart össze, legyen annak nemzeti »alkat«, »jelleg«, »karakter« vagy bármi más a neve. Bizonyos számú, alapjában *változatlan* [a szerző kiemelései – K. L.], időtlen, korhoz nem kötött tényező együttesének kontinuitásában rejlik e szemlélet szerint a nemzet lényege.”⁶²

⁵⁸ Quodlibet 1845: 17.

⁵⁹ Komory 1847: 234.

⁶⁰ Itt jegyezzük meg, hogy a felsorolt esetekben természetesen még nem a faj biológiai alapokon nyugvó modern rasszista felfogásáról volt szó, hiszen ez csak a 19. század második felében kezdett megjelenni és elterjedni Európában. Ám már évszázadok óta számos – vallási, etnikai/származási/vérségi és egyéb közösségen nyugvó – korai fajelmélet, előítéletes (a saját csoporttal szemben elfogult, más csoportokat viszont lenéző, megvető) korai faji szemlélet létezett. Ezek sorába illeszkedett a reformkori magyar felfogás is. A korai fajelméletekkel bővebben foglalkoztunk a Vadász Sándor 80. születésnapjára írott tanulmányunkban. Kiss 2010: 285–306.

⁶¹ Vedres 1822: 56.

⁶² Szűcs Jenő 1974: 287–288.

Hivatkozott források és szakirodalom

- Ányos Pál é. n.: Ányos Pál összes költeménye (1756–1784). <http://mek.oszk.hu/00500/00591/00591.htm#28> (A letöltés ideje: 2020. dec. 12.)
- Bartucz Lajos 1936: A magyar nemzetismeretről. *Ethnographia*, 1–2.
- [Bessenyei György] 1778: Magyarság. H. n. https://www.europeana.eu/hu/item/92004/NKCR__NKCR__66_J_000022_449C2G2_cs (A letöltés ideje: 2020. dec. 12.)
- Bessenyei György 1801: Rómának viselt dolgai. <http://mek.niif.hu/05500/05566/html/bess-roma0023.html> (A letöltés ideje: 2020. dec. 12.)
- Csaplovics János 1822: *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról*. Tudományos Gyűjtemény.
- Csepeli György 1990: „Nemzeti tudattalan”. *Thalassa*, 1.
- Csepeli György 1998: *Előítélet és antiszemitizmus*. Budapest.
- Debreczeni Attila 2001: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6.
- Decsy Sámuel 1790: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Bécs.
- Edvi Illés Pál 1844: *Népszerű földleírás két földképpel, történet- és törvénytan*. Pest.
- Edvi Illés Pál 1929: *Miben áll a magyar nemzetiség*. *Ethnographia*.
- Eötvös József 1836: *Levelek*. Bécs. <https://mek.oszk.hu/05400/05480/05480.htm#30> (A letöltés ideje 2020. nov. 4.)
- Friedell, Egon 1993: *Az újkori kultúra története V*. Budapest.
- Gáti István 1821: *Elmélkedés a' magyar dialectusról, lexiconról és helyes írásról*. In: *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire*. II. Pest.
- Gulyás Elek (szerk.) 1860: *Guzmics Izidór és Kazinczy Ferencz közti levelezés 1822-től 1831-ig*. Esztergom.
- Győri Szabó Róbert 2006: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest.
- Herder, Johann Gottfried 1978: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról (és más írások)*. Budapest.
- Hermán M. János 2004a: *Herder életműve és magyarországi hatása*. Zempléni Múzsá.
- Hermán M. János 2004b: *Herder (1744–1803). Keresztény Magyar Magvető, 1. Hét évszázad magyar versei I-III*. 1972: Budapest.
- Hunyady György (szerk.) 2001: *Nemzetkarakterológiák*. Budapest.
- Junius Junior 1795: *National Character of the English and French People*. London.
- [K. J.] 1823: *Magyar Régiségek nyomozása*. Tudományos Gyűjtemény, VII.
- Kazintzy Úrnak a' Normál Oskolák Látogatójik előtt tartott Beszéde 1789. *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. 02. 06. XI. levél
- Kállay Ferencz 1836: *A' Magyar Nemzetiségről*. Pest.
- Kiss László 2005: *A szlovák nemzeti tudat születése*. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae*. Eger.

- Kiss László 2010: Korai fajelméletek – Kontinuitás vagy diszkontinuitás? In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. (Vadász Sándor 80 éves) 2010. Budapest.*
- Kiss László 2020: Csaplovics János 1822-es „Ethnographai Értekezés”-e mai szemmel II. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae. Tom. XLVII.*
- Komory Dávid 1847: Magyar hitregetani eszmék. Honderú, 12.
- Közhasznú Esmeretek Tára a' Conversation Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva 1833. VIII. Pest.
- Kulturális Enciklopédia (Fazekas Gimnázium). Művészettörténeti korszakok. In: *A XIX. század első fele – a romantika. <http://enciklopedia.fazekas.hu/tarsmuvt/romantika.htm> (A letöltés ideje: 2020. dec. 12.)*
- Magda Pál 1819: Magyar Országának és a' határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geográfiai leírása. Pest.
- Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népismeret, statisztikai és történeti folyó-irat 1984: Budapest. (Az 1846. évi kiadás reprintje)
- Mindenes Gyűjtemény, 1790. 03. 03. XII. levél.
- Múlt, Jelen és jövő 1832. Nemzeti Társalkodó, 1832. január 28. 4.
- [Osvald Zsigmond] 1792: Az igaz hazafi... Pest.
- Prelick István 1841: Pillantás Magyarország állapotjára a nemzeti nyelv szempontjából. Századunk, 1841. június 28.
- Quodlibet 1845: Lipcse.
- Rátz Kálmán 2000: A pánszlávizmus története. Budapest. (Az 1941-es kiadás reprintje)
- Szekfű Gyula (szerk.) 1926: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848. Bevezetés. Budapest.*
- Rónay Jácint 1837: Millyen a' magyar? Hazánk. Kereskedelmi és szépirodalmi lap, 1837. jan. 9.
- Rónay Jácint 2001: Jellemisme vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfi és életkorok jellemzése lélektani szempontból. In: *Nemzetkarakterológiák. Szerk. Hunyady György. Budapest.*
- Szűcs Jenő 1974: A magyar szellem-történet nemzet-konceptiójának tipológiájához. In: *Nemzet és történelem. Tanulmányok. Budapest.*
- Ujváry Zoltán 2000: *Kis folklórtörténet I. Debrecen.*
- Thaisz András 1820: Némelly Itéletek a' Magyar Országi folyó Irásokról, mellyek a' Bétsben kijövő: Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode nevű folyó Írásnak 1819-ik esztendei 128-ik Számában foglaltatnak. Tudományos Gyűjtemény.
- Udvardy János 1832: Egy két szó az Előítéletekről. Tudományos Gyűjtemény.
- Vedres István 1822: A' Magyar Nemzeti Lélekről egy két szó. Tudományos Gyűjtemény.
- Vitézi Öltözet 1789: Mindenes Gyűjtemény, 2. negyed.
- [Y] 1817: A' Nemzeti Culturáról közönségesen, 's a' Magyar Nemzet Culturájáról különösen. Tudományos Gyűjtemény, I.

SZÚCS TAMÁS

A JERUZSÁLEM-KÉRDÉS, AZ UNESCO ÉS A GLOBÁLIS ÖRÖKSÉGPOLITIKA 1968–1999

Jeruzsálem Óvárosa és Falai – a világörökségi lista egyetlen olyan eleme, amely nem tartozik egyértelműen egyetlen államhoz sem, csak annyi áll a megnevezés mellett, hogy „Jordánia által felterjesztve.” Már ez is jelzi, hogy Jeruzsálem a lista egy olyan eleme, amelyet a sztenderd keretek között a nemzetközi örökségvédelem nem képes kezelni. Éppen ezért az elmúlt évtizedben többen is elemezték az UNESCO és Jeruzsálem viszonyát. Dumper és Larkin¹ több tanulmányt is írtak a témáról, de írt a 2010-es évek elején erről elemzést Gfeller,² de Cesari³ és Nazmi⁴ is – a közös a szerzőkben, hogy az UNESCO és Jeruzsálem viszonyát többé vagy kevésbé palesztin nézőpontból mutatják be. Az izraeli szerzők, akik az elmúlt években összefoglaló műveket írtak a jeruzsálemi világörökségről – Reiter,⁵ Greenberg,⁶ Avni és Seligman⁷ – pedig az UNESCO-n belüli történéseket hagyják figyelmen kívül. Ebben a tanulmányban most arra teszünk kísérletet, hogy az eddigi képet árnyaljuk – megmutassuk, hogy nem csak „az UNESCO”, „Izrael” és „a palesztinok” közt volt konfliktus Jeruzsálem ügyében. Az izraeli közélet változásai, illetve az UNESCO-n és a Világörökségi Bizottságon belüli változások éppúgy befolyásolták a Jeruzsálem-ügy alakulását, mint az arab világon belüli örökségpolitikai változások. Jelen cikkemben azt a folyamatot tekintem át, amely megelőzte Izrael csatlakozását a Világörökségi Egyezményhez – a következő tanulmányban pedig azt az időszakot mutatom majd be, amikor Izrael, majd Palesztina is részes állam lett.

A globális konfliktus előtt

Az oszmán korban Jeruzsálem alapvetően arab-muszlim város volt, ahol a 19. századtól növekedett jelentősen a zsidó jelenlét, és jelent meg markánsan a nyugati keresztény befolyás, de a 19. század folyamán a különböző vallási és etnikai csoportok által lakott terek még nem különültek el egymástól teljesen.⁸

¹ Dumper–Larkin 2012a, Larkin–Dumper 2009, Dumper 2002

² Gfeller 2013

³ De Cesari 2010

⁴ Nazmi 2020

⁵ Reiter 2013, Reiter 2017

⁶ Greenberg 2009

⁷ Avni–Seligman 2006

⁸ Hasson 2001: 311.

A rabbinikus zsidóság legnagyobb része számára ugyanakkor Jeruzsálem – és a Szentföld úgy általában – távoli, a messiási időket idéző helyszín maradt. A 19. század második felétől megjelenő világi cionizmus számára azonban Jeruzsálem, az ókori zsidó királyság fővárosa a kontinuitás par excellence szimbóluma lett. Már a 30-as évek végén, a brit mandatárius hatóságokkal a későbbi arab és zsidó entitásról szóló viták során kezd el formálódni az a történelmi-földrajzi narratíva, amelyre a későbbi izraeli örökségpolitika épül.⁹ Az államalapítás – 1948 – után a bibliai régészet lett az új állam legitimitációjának egyik legfőbb eszköze. Az Israel Exploration Society éves közgyűlései az ötvenes-hatvanas években igazi nagyközönségi eseménynek számítottak, ahol az ezer résztvevő túlnyomó többsége érdeklődő-műkedvelő volt. Olyan politikusok voltak szenvedélyes gyűjtői a relikviáknak, mint Mose Dajan.¹⁰ Ugyanakkor sem Herzl Tivadar, sem David Ben Gurion nem mutatott különösebb érdeklődést Jeruzsálemnek a szent helyeken kívüli, a zsidó örökséget bizonyító bibliai kor utáni, épített öröksége iránt¹¹ – olyannyira, hogy Ben Gurionban még az óváros falainak elbontása is felmerült.¹² 1967-ben, amikor Jeruzsálem óvárosa – valamint az ókori zsidó királyságok területének nagyobb része – izraeli fennhatóság alá került, az ott meginduló nagyarányú régészeti feltárás célja egyértelműen ennek a cionista paradigmának az igazolása, az ókori és a modern zsidóság közti híd megteremtése volt. El-Haj odáig megy, hogy – az izraeli régészet történetét értékelő munkájában – kijelenti, hogy gyakorlatilag a bibliai kor régészete teremtette meg a (szekuláris) modern Izrael valóságát.¹³ Jeruzsálem – különösen azon belül a Templomhegy – megszerzése ugyanakkor az addig a régészeti kutatások iránt sokkal kevésbé érdeklődő vallásos zsidóság számára is jelentőssé tette a meginduló feltárásokat, éppen azok vallásos jelentősége miatt.¹⁴ Izrael számára tehát Jeruzsálem fontossága nem lehetett kérdéses, és az ország kész koncepcióval fogott neki Jeruzsálem átalakításának, örökségesítésének, ugyanakkor – az új Zsidónegyed felépítésével – modernizációjának. Mindazonáltal Izrael korabeli örökségpolitikai narratívája, az ókori régészeti emlékek preferálása, mitizálása, a történelmi városmagok bontása, modernizálása megfelelt az általános min-tának a térségben.

Ahogy Katz azt bemutatta,¹⁵ 1948 és 1967 között Jordánia hasonló mintát követett az akkor fennhatósága alatt álló Kelet-Jeruzsálemben. A város muszlim és keresztény szent helyeit éppúgy a nemzeti mitológia megteremtésére használták, mint más újonnan alakult arab országok saját emblematisz helyszíneiket. Ugyanakkor mivel Jeruzsálem elvesztette fővárosi funkcióját, a város – szent

⁹ Shapira 1997: 670.

¹⁰ Rosen 2003

¹¹ Galor 2017: 45.

¹² Shalom 2006: 112.

¹³ El-Haj 2002: 33.

¹⁴ Hallote 2002: 89.

¹⁵ Katz 2005

helyeken túli – épített örökségének megóvásával nem különösebben foglalkoztak. Jordánia ebben sem tért el a térség országaitól – az újkori, sőt részben középkori lakónegyedek, hagyományos városmagok a bontható vagy bontandó kategóriába kerültek a térség gyakorlatilag összes államában. A muszlim kor vallásos és világi műemlékei általában kívül estek az újonnan alapuló államok történeti narratívateremtési céljain és a szakemberek érdeklődésén egyaránt. Az újkori épített örökség nem volt identitásképző elem, így Irántól Törökországon át az öböl-monarchiákig a hagyományos életterek általában a modern város-tervezés áldozatául estek. Ugyanakkor a bontási munkálatok gyakran az arab világban is beilleszkedtek a nacionalista narratívába: Aleppó esetében például a hetvenes években bontották le a teljes, egykor zsidók által lakott városrészt,¹⁶ a jordán hatóságok pedig – Izrael tiltakozása ellenére – Jeruzsálemben is elbontották az egykori Zsidónegyedet.¹⁷

Ez a helyzet Kelet-Jeruzsálem izraeli elfoglalása után sem változott. Az izraeli műemléki szabályozás a mandatárius brit műemlékvédelmi kódexen alapult, amely 1700-ban határozta meg a műemléki védelem felső határát,¹⁸ ezzel az ország arab-muszlim épített örökségének túlnyomó többsége elvben a bontható-bontandó kategóriába került. Az izraeli hatóságok pedig alig néhány nappal azután, hogy elfoglalták Jeruzsálem óvárosát, a Templomhegy környékén az úgy nevezett Marokkói Negyed, illetve két mecsetet is elbontottak, hogy kialakítsák a Siratófal előtti teret,¹⁹ ezzel megkezdték az óváros tudatos – az izraeli narratíva szerinti – átépítését. Ricca ugyan már könyvének bevezetőjében megállapítja, hogy ez „egy etno-nacionalista ideológia eredménye, és nem pusztán egy helyreállítási program, amelynek célja Jeruzsálem egyedi örökségének megőrzése,”²⁰ ugyanakkor ez a térségben és az adott időszakban, láttuk, korántsem egyedi jelenség. Természetesen kivételt képzett a muszlim világ számára kiemelt fontosságú Templomhegy/Haram al-Sarif,²¹ mivel a vallásos természetű műemlékeket – bármely valláshoz is tartoztak – már a mandatárius szabályozás kivette az Antiquities Departement kezéből, Izrael pedig kötelezettséget vállalt a status

¹⁶ UNESCO 1980a

¹⁷ Ricca 2007: 101.

¹⁸ Antiquities Ordinance: „‘Antiquity’ includes historical monument, and means a) any object, whether movable or immovable or a part of the soil, which has been constructed, shaped, inscribed, erected, excavated or otherwise produced or modified by human agency earlier than the year 1700 A.D., together with any part thereof which has at a later date been added, reconstructed or restored.”

¹⁹ Tibawi 1980: 185.

²⁰ Ricca 2007: 1.

²¹ Haram al-Sarif: A Tiszteletreméltó Szentély a Templomhegyen épült muszlim vallásos épületek gyűjtőneve, amelybe beletartozik az al-Aksza mecset, a Sziklamecset és több hozzájuk kapcsolódó épület. A muszlimok hite szerint innen indult mennyei útjára Mohamed. A 2010-es évek közepétől a palesztin szóhasználatban egyre gyakrabban használják a teljes épületkomplexumra az al-Aksza Komplexum nevet, így szerepel 2014-től a Palesztin Hatóság által kiadott világörökségi jelentésekben is. Mi azonban a teljes időszakban általános Haram al-Sarifot használjuk végig az egyértelműség érdekében.

quo fenntartására.²² Ugyanakkor a Templomhegy/Haram al-Sarif a brit mandátum idején kialakult status quo értelmében a Waqf tulajdonában maradt, amely továbbra is közvetlenül a Jordán Hasemita Királyság irányítása alatt állt.²³ Mivel a városi épített örökség védelmének sem hagyománya, sem megfelelő mintája nem volt, közvetlenül 1967 után a jeruzsálemi palesztin reakció az izraeli térfoglalásra is inkább a politikai ellenállás szókészletét-narratíváját használta, hiszen az ellenállás elsődleges célja a hagyományos tulajdonjog fenntartása, a lakóközösségek egyben tartása, a város etnikai arányainak megőrzése volt. A kialakuló pánarab-pániszlám identitás mellett önállóvá formálódó palesztin identitástudatot pedig jelentős részben maga az Izraellel való konfliktus formálta.²⁴ Jeruzsálem óvárosát – annak épített örökségével – valójában az izraeli megszállás mártírúma tette a palesztin identitás központi elemévé. Ugyanakkor kellett a Haram al-Sarif mint szimbólum és a korban még általános pánarab nacionalista eszmeiség ahhoz, hogy a lokális jellegű, az arab világ általános trendjeitől el nem térő örökséspolitikai gyakorlatból a globális döntéshozókat érintő probléma legyen.

Jeruzsálem a hidegháborús konfliktuszónában

Az ENSZ szinte alapítása óta foglalkozott különböző fórumain Palesztina és Jeruzsálem ügyével – 1967-ig azonban az UNESCO mint szakosított szervezet jobbára²⁵ kívül maradt ezeken a vitákon. Izrael 1949-ben csatlakozott az UNESCO-hoz, és működésének első évtizedeiben annak aktív tagja volt, a kulturális javak védelméről szóló Hágai Konvenciókat is ratifikálta. 1967 után viszont az ENSZ szakosított szervezetei közül az UNESCO lett az, amelyik máig a legtöbbet foglalkozik Jeruzsálem ügyével, és ahol éves rendszerességgel fogadnak el Izraelt elítélő határozatokat. Ez egyértelmű következménye annak, hogy az UNESCO – a többi ENSZ szakosított szervezettel szemben – széles és „politikaérzékeny” tevékenységi körének köszönhetően a hatvanas évek közepétől, ahogy egyre több frissen felszabaduló afrikai és ázsiai ország kapott teljes jogú tagságot, a hidegháborús ideológiai szembenállás egyik terepe lehetett.²⁶ A Szovjetunió és szövetségesei az el nem kötelezett országokkal szövetkezve – kihasználva, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsával szemben itt nem érvényesült a vétőjog – itt tudtak a Nyugatot elítélő határozatokat elfogadtatni. Ehhez azonban – legalább formai szinten – kapcsolódási pontot kellett teremteni az UNESCO tevékenységével. Jeruzsálem kulturális öröksége is azért kerülhetett a figyelem középpontjába, mert az UNESCO volt az a szervezet,

²² Ricca 2007: 112.

²³ El-Haj 1998: 167.

²⁴ Khalidi 1997: 147.

²⁵ Az UNESCO részt vett palesztin oktatási programokban. Wanner 2015: 29.

²⁶ Gheballi 1986, Wells 1987: 3.

ahol jó eséllyel egy kemény hangú határozat megszülethetett. Ebben fontos szerepet játszott az UNESCO-n belül formálódó arab csoport, ez 1962-ben alakult meg, és gyorsan a szervezet egyik legaktívabb regionális csoportjává vált. Így már 1968-ban, közvetlenül az után, hogy a Siratófal előtti tér elbontása megtörtént, határozatot hozott az UNESCO Közgyűlése Jeruzsálem kulturális örökségéről,²⁷ amelyben elítélte Izraelt mint „megszálló hatalmat,” és mint ilyenek megtiltotta az ásatásokat Jeruzsálemben. A szövegezésből egyértelműen látszik, hogy a kritikák nem szakmaiak voltak, hanem politikaiak.²⁸ Nem azt nehezményezték, ahogyan az izraeli hatóságok az ásatásokat megindították, hanem illetéktelenek tekintették azokat.²⁹ Izrael – ahogy az ENSZ cionizmusvitájában is – mint az Egyesült Államok szövetségese, kvázi mint *par excellence* „nyugati” entitás került a többségében szovjet befolyás alatt álló és harmadik világbeli országok céltáblájára.

Dumper és Larkin,³⁰ akik részletesen írnak Jeruzsálem és az UNESCO kapcsolatáról, tanulmányuk bevezetőjében hangsúlyozzák, hogy az UNESCO 1968-ban (majd a határozatok megújításakor is) alapokmányának szellemében járt el, amelyben a kulturális javak védelme hangsúlyosan szerepel, így Jeruzsálem esete összevethető más konfliktusos (világörökségi) helyszínekkel. Maguk a határozatok azonban, amelyeket az UNESCO a hasonló ügyekben hozott, azt mutatják, hogy ez ebben a formában csak korlátozottan igaz. A legkézenfekvőbb párhuzamokat Preah Vihear, a koszovói szerb kolostorok, illetve a Krímben található Tauroszi Khersonészosz jelentik. Cikkükben párhuzamként hozzák fel Tibet esetét is. Ugyanakkor éppen abból a tanulmányból, amelyre hivatkoznak,³¹ egyértelműen látszik, hogy a párhuzam csak a probléma szintjén jelenhet meg, az UNESCO hozzáállásában semmiképpen. Sem Kína szuverenitását nem kérdőjelezi meg Tibet felett, sem a száműzetésben élő tibeti diaszpórát nem tekintik a tibeti kulturális örökség letéteményesének, sőt abban az esetben, amikor a tibetiek nyílt levelet intéztek az UNESCO-hoz a kulturális örökség lerombolása ügyében, nincs adat arra, hogy egyáltalán választ kaptak volna.³² A másik három esetben azonban valós a párhuzam. Bár kétségtelenül ismertségben, globális kulturális jelentőségben egyik sem vetekszik Jeruzsálemmel, de jogi és politikai helyzetükben számos hasonlóság van: a Krím, illetve a koszovói kolostorok esetén az ENSZ által el nem ismert területszerzés, Preah Vihear esetében nemzetközi határkonfliktus érintette a helyszínt. Az UNESCO mindhárom esetben hozott határozatot. Preah Vihear esetében az UNESCO végig mediátori szerepet töltött be a két fél között.³³ Koszovó esetében az UNESCO Executive Boardja javasolta az ország felvételét a teljes jogú

²⁷ UNESCO 1968

²⁸ Goy 1976: 425.

²⁹ UNESCO 1969

³⁰ Dumper–Larkin 2012a: 27.

³¹ Shepherd 2006

³² ICT

³³ Robinson 2013

tagok közé,³⁴ azt azonban – a board támogatása ellenére – Palesztinával szemben, orosz és kínai nyomásra nem támogatta a közgyűlés.³⁵ Az UNESCO azóta itt is mediátori szerepre, egyeztetésre és békéltetésre törekszik,³⁶ nem a „naming and shaming”-nek nevezett gyakorlatra, amikor – jogi eszközök híján – a felelős megnevezésével és megszégyenítésével próbálják a szervezetek elejét venni a jogsértéseknek. A Jeruzsálemhez leginkább hasonlatos eset a Krím 2014-es orosz annektálása, illetve az ott elhelyezkedő világörökségi és várományosi helyszínek (Tauroszi Kherszonészosz, Szudak vára stb.) kérdése. Az ezzel kapcsolatos UNESCO-határozat ugyanarra, illetve ugyanolyan jellegű joganyagra (az 1954-es Hágai Egyezményre, illetve az ENSZ BT vonatkozó határozatára) hivatkozik, mint az 1968-as, illetve 1974-es Jeruzsálem-határozat. A szövegezésük azonban teljesen eltérő. A 2016-os Krímmel kapcsolatos határozatban nem is említik név szerint Oroszországot, magáról a Krím annektálásról nem tesznek említést (csak a vonatkozó határozatokra való hivatkozással), és nem fogalmaznak meg saját véleményt a helyzetről, pusztán az ukrán hatóságokra, illetve NGO-kra hivatkoznak.³⁷ Ezzel

³⁴ UNESCO 2015

³⁵ Irish 2015

³⁶ Legnér–Stengård é. n.

³⁷ UNESCO 2016: Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine). 200 EX/5 Part I (H) :” ... 12. Under Major Programme IV, the World Heritage Centre continues to monitor the state of conservation of the World Heritage property “Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora,” situated in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine). The property has not been reported by UNESCO’s partners, non-governmental organizations or other concerned intergovernmental organizations, including ICOMOS and ICCROM, as facing threats to its Outstanding Universal Value. A number of specific conservation issues had already been identified and assessed when the property was evaluated and inscribed on the World Heritage List in 2013. Further to concerns expressed by the Ukrainian authorities concerning the state of conservation of the World Heritage property and to past decisions of the Executive Board which invited the governing bodies of UNESCO to assess the situation in Ukraine within UNESCO’s field of competence, a state of conservation report was examined by the World Heritage Committee at its 40th session held in Istanbul, from 10 to 20 July, 2016. The Committee, in its Decision 40 COM 7B.62, urged all parties currently concerned with the state of conservation of the property to refrain from any action that.

200 EX/5 Part I (H) would cause damages to the property and to fulfil their obligations under international law by taking all possible measures to protect the property. It further requested the State Party to invite, as soon as the situation allows, a joint World Heritage Centre/Advisory Bodies Reactive Monitoring mission to the property to assess its state of conservation.

Concerns expressed by the Ukrainian authorities regarding damages to the state of conservation of the “Complex of the Sudak Fortress Monuments of the 6th-16th c.”, site included in the Tentative List of Ukraine in 2007, which were caused by a windstorm, are being followed by the secretariat, in consultation with ICOMOS. No specific information has been received by the World Heritage Centre about possible threats relating to other sites included in the Tentative List of Ukraine that are situated in Crimea (Ukraine) – the Bagçesaray Palace of the Crimean Khans; the Trading Posts and Fortifications on Genoese Trade Routes, From the Mediterranean to the Black Sea; the Cultural Landscape of “Cave Towns” of the Crimean Gothia; and the historical surroundings of Crimean Khans’ capital in Bakhchysarai ...”

szemben az 1968-as Jeruzsálemre vonatkozó határozatban (majd azt megismételve 1974-ben és 1978-ban) szó szerint Izraelt a kialakult helyzet „egyetlen felelősének” tekintik, és tényként kezelik az ásatások nemcsak jogellenes, de ártalmas jellegét is, vagyis az UNESCO vezetése kvázi a konfliktus részeseként tekintett magára, és formailag sem törekedett a pártatlanságra, mediátori szerepre. Ehelyett egyfajta szankcionáló szerepet igyekezett felvenni, amelyre azonban – ahogy Dumper és Larkin is megállapítják³⁸ – mint ENSZ szakosított szervezet, a nemzetközi jog korlátai folytán valójában alkalmatlan.

1971-re a helyzet valamelyest változott, Raymond Lemaire személyében egy kiemelkedő műemlékvédelmi szakembert küldtek különmegbízottnak Jeruzsálembe, aki azonban jelentésében nem igazolta a határozatban tényként kezelt ártalmakat, azt írta például, hogy „bizonyos kritikák, amelyek az ásatásokon alkalmazott technikát érintik, alaptalanok”, illetve hogy „[az izraeliek] az Omajjád palota esetében ugyanolyan gonddal jártak el, mint a Herodium esetében.”³⁹ Ezt – azóta – az 1968-69-es Mazar- és Avigad-féle izraeli ásatások célját alapvetően a „nemzeti mitológia” megteremtéséhez kötő szerzők is elismerik.⁴⁰ Az Izraelt elítélő határozatok hangvételükben azonban 1967 és 1978 közt Lemaire terepen elért eredményeit nem tükrözik, sőt egyre keményebbe váltak.⁴¹ Olyannyira, hogy 1974-ben az UNESCO megszakította az együttműködést Izraellel, és – egy külön döntésben – azt sem engedte Izraelnek, hogy csatlakozzon a szervezet európai csoportjához. (Ezt nem sokkal később felülbírálták.) Ezt már a harmadik világgal egyébként szimpatizáló nyugati diplomaták is úgy értékelték, hogy a szervezet szempontjából irreleváns, torz politikai döntés született.⁴² Az 1974-es Lemaire-jelentést ugyanakkor – az Egyesült Államok kérése ellenére⁴³ – ekkor nyilvánosan nem publikálták. (Azóta az interneten már elérhető.) Ezután vontta meg – először – a támogatást az UNESCO-tól az Egyesült Államok, az indoklás egyértelműen a szervezet „Izrael-ellenes elfogultsága” volt.

Dumper és Larkin⁴⁴ és a témát palesztin szempontból feldolgozó szerzők⁴⁵ is ebben a helyzetben „az UNESCO-t” egyetlen entitásként kezelik, pedig már a 1974-es Lemaire-jelentés sorsa, valamint az általa írott további jelentések összege is mutatja, hogy a szervezet közel sem volt egységes.⁴⁶ A feszültség, amely a 21. században – éppen a közel-keleti konfliktusos térséggel kapcsolatban – többször a felszínre tört a politikai érdekeket megjelenítő közgyűlés és a – túlnyomó részt nyugati szakemberek által működtetett – párizsi iroda, illetve

³⁸ Dumper–Larkin 2012a: 35.

³⁹ UNESCO 1974a

⁴⁰ El-Haj 1998: 168.

⁴¹ UNESCO 1974b

⁴² Wells 1987: 3, 19.

⁴³ US Congress 1977

⁴⁴ Dumper–Larkin 2012a: 27.

⁴⁵ Nazmi 2020, Gfeller 2013.

⁴⁶ Brumann–Meskell 2015.

a szakmai tanácsadó testületek (ICOMOS⁴⁷) közt, már a kezdetektől jelen volt. Ezt bizonyítják azok a visszaemlékezések is,⁴⁸ amelyek szerint az amerikai örökségvédelmi szakemberek a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, pontosan abban az időszakban, amikor az amerikai politikai vezetés és az UNESCO vezetése, különösen M'Bow főigazgató között egyre fagyosabb lett a viszony,⁴⁹ komoly, aktív szerepet játszottak a Világörökségi Egyezmény kidolgozásában. Gérard Bolla, a Világörökségi Egyezmény egyik szövegezője pedig egy 2007-es életútinterjúban úgy emlékezett vissza, hogy a Világörökségi Egyezményben éppen azért biztosítottak nagyobb befolyást a szakmai szervezeteknek, illetve azért írták elő, hogy a bizottságban szakemberek üljenek, mert érzékelték az UNESCO átpolitizálódását, így próbálták elérni, hogy kisebb legyen a politikusok részéről érkező nyomás, és megőrizték az örökségvédelem politikamentes jellegét.⁵⁰ Ezzel – visszaemlékezései szerint – akkor még Amadou-Mahtar M'Bow főigazgató is egyetértett.⁵¹

1978-ban három fontos változás történt. Egyrészt – az arab országok többségének tiltakozása ellenére – aláírták a Camp David-i egyezményt, amely – elvben és hosszú távon – előrevetítette a megszállt területek sorsának rendezését. Másrészt életbe lépett az új izraeli műemlékvédelmi törvény, amely alapján minden régészeti lelet és lelőhely az izraeli állam kezébe került,⁵² amely jelentősen korlátozta volna a megszállt területeken élő palesztinok lehetőségeit is. Ugyanakkor az első jelölésekkel formát öltött a világörökségi rendszer, amely lehetőséget adhatott arra, hogy az arab világ valamilyen módon demonstrálja a szuverenitását Jeruzsálem felett, illetve ebbe bevonja a nemzetközi közösséget is.⁵³

Jeruzsálem felvétele a világörökségi listára pontosan illeszkedik abba a min-tába, amelyet már a Lemaire-jelentés ügyében is láttunk, illetve amely végigkíséri majd a jeruzsálemi világörökség történetét. A térségbeli államok politikai vezetése és a velük szövetséges politikai erők az Amerikai Egyesült Államokban, illetve az arab világban a jeruzsálemi világörökség ügyét tisztán politikai ügynek tekintették, és bármilyen változás ezen erők viszonyában megjelent Világörökségi Bizottság előtt is. A szakmai szervezetek (ICOMOS, Iroda) és – a kilencvenes évektől – az izraeli örökségvédelmi szervek szakmai vezetése viszont igyekezett Jeruzsálemet ugyanúgy kezelni, mint bármely más helyszínt, és tisztán szakmai szempontokat érvényesíteni, amennyire lehet, figyelmen kívül hagyva a hely politikai vonatkozásait.

⁴⁷ Az ICOMOS (Műemlékek és Műemlékhelyszínek Nemzetközi Tanácsa) nemzetközi szakmai civil szervezet, a Világörökségi Egyezmény által meghatározott tanácsadó testületként (advisory body) végzi a leendő kulturális világörökségi helyszínek vizsgálatát, illetve készíti el a rendszeres jelentéseket az állagmegóvás helyzetéről.

⁴⁸ Wanner 2015, Bolla–Batisse 2003.

⁴⁹ Heritage Foundation 1983

⁵⁰ Oral Archives – Bolla

⁵¹ Oral Archives – M'Bow

⁵² Israel Antiquities Law

⁵³ Dumper–Larkin 2012a: 29.

Michael Turner, aki ekkor a jordán dokumentáció készítőivel is kapcsolatban állt, úgy emlékszik, hogy a jordán örökségvédelmi szakemberek már dolgoztak a dokumentáción,⁵⁴ amikor 1980. július végén a Knesszet elfogadta a Jeruzsálem-törvényt, amely Jeruzsálemet „Izrael örökös fővárosának” nyilvánította.⁵⁵ Bár a törvény inkább szimbolikus jelentőségű, és nem jelentett de iure annektálást,⁵⁶ a nemzetközi reakció – különösen arab részről – a teljes elutasítás volt. A Világörökségi Bizottság 4. ülésére Párizsban, alig több, mint egy hónappal a törvény elfogadása után, szeptember elején került sor. A bizottság már ekkor is külön pontban tárgyalta Jeruzsálem ügyét – nem a többi előterjesztéssel együtt –, de nem sikerült egyetértésre jutni. Abban nem volt vita, hogy Jeruzsálem megfelel az Outstanding Universal Value⁵⁷ követelményeinek (bár annak egyértelmű leírása elmaradt),⁵⁸ de formailag nem találták megfelelőnek a jordán felterjesztést, az ICOMOS szerint ugyanis nem volt teljes⁵⁹ a dokumentáció,⁶⁰ így csak a bejegyzési folyamat megkezdéséről döntöttek, a végső döntést a következő ülésre hagyva. Három héttel a Világörökségi Bizottság ülése után került sor az UNESCO 32. Közgyűlésére Belgrádban. A közgyűlés határozatban gyakorlatilag utasította a Világörökségi Bizottságot a gyorsított eljárásra, és – pusztán az izraeli Jeruzsálem-törvényre hivatkozva – szakmai vita nélkül megelőlegezte az „in danger” státuszt is.⁶¹ Így meg sem várták a következő rendes ülést, hanem 1981 szeptemberére – amikorra megfelelő állapotba

⁵⁴ Oral Archives – Turner

⁵⁵ Basic Law – Jerusalem

⁵⁶ Lustick 1997

⁵⁷ Kiemelkedő Egyetemes Érték – a világörökségi listára való felkerülés alapfeltétele, hogy a bizottság úgy találja, az adott helyszín nemcsak az illető közösség számára jelent kiemelkedő értéket, hanem az egész emberiségnek. A dokumentációnak szakmai alapon bizonyítania kell, hogy ilyen értékkel rendelkezik a helyszín, és ezt összehasonlító elemzéssel is alá kell támasztani. A Kiemelkedő Egyetemes Érték meglétét a tanácsadó testület jelentésében igazolja. A továbbiakban az UNESCO-ban szokásos angol rövidítéssel OUV-ként hivatkozunk erre.

⁵⁸ A pontos megfogalmazás: „The Committee was in full agreement in appreciating their unique importance in view of the universal values they represent from the religious, historical, architectural and artistic points of view” – ez később vitára adott alkalmat az izraeli és a jordán szervek között, az izraeli Világörökségi Nemzeti Bizottság 2000-es értékelése szerint ez nem felel meg az OUV deklarálásának, a jordán és palesztin értelmezés szerint igen.

⁵⁹ Amennyiben az ICOMOS „incomplete” minősítést ad egy dokumentációra, az nem terjeszthető a bizottság elé.

⁶⁰ UNESCO 1980b

⁶¹ UNESCO 1980c: Resolution 4/14: „Considering that the adoption by Israel of the ‘basic law’ modifying the character and status of the Holy City of Jerusalem is yet another of the many obstructions placed by Israel in the way of Unesco’s continuing efforts to protect the common heritage of mankind... Decides not to recognize the ‘basic law’ and such other actions by Israel that, as a result of this law, seek to alter the character and status of Jerusalem... Recommends that the World Heritage Committee speed up the procedure for including the City of Jerusalem on the ‘World Heritage List’ and that it consider its inclusion on the ‘List of World Heritage in Danger’”.

hozták a jelölési dokumentációt – összehívták a Világörökségi Bizottság első rendkívüli ülését, amelynek egyetlen programpontja Jeruzsálem volt.⁶² Michel Parent, a világörökségi mozgalom alapítója ekkor már nem vállalta a levezető elnöki posztot, amelyet ezért az ausztrál delegátus vett át. Az ügy jelentőségét demonstrálandó számos társszervezet képviselője vett részt megfigyelőként az ülésen. Az amerikai delegátus már az ülés elején felvetette, hogy Izraelnek mint a Jeruzsálemet de facto igazgató országnak legalább megfigyelőként részt kellene vennie az ülésen, ezt azonban az elnök elutasította. A vitában egyetértés mutatkozott a tekintetben, hogy Jeruzsálem óvárosa rendelkezik a megfelelő OUV-val, azaz megfelel a jelölés feltételeinek. Az ICOMOS – és Belgium – szakmai jellegű fenntartásokkal támogatta az ügyet, mivel úgy látták, a jordán előterjesztés csak az újkori – muszlim-oszmán – örökséget írja le, és teljesen figyelmen kívül hagyja a város korábbi történelmét. Az ICOMOS ezért egy kiegészítést is fűzött a dokumentációhoz, mintegy 220 nevesített történelmi jelentőségű épület közül a zsidósággal kapcsolatos épületeket csak ez tartalmazta.⁶³ Arról azonban ismét vita bontakozott ki, hogy Jordániának egyáltalán van-e jogi lehetősége a felterjesztésre, mivel az egyezmény egyértelműen kimondja, hogy a részes állam csak a saját szuverenitása alá tartozó helyszínt jelölhet.⁶⁴ Végül, mivel a szokásos egyhangú döntést nem sikerült elérni, szavazásra került a sor, ahol 14 igen, 1 nem (Egyesült Államok) és 5 tartózkodás (Svájc, Olaszország, Ciprus, Franciaország, Chile) mellett szavazták meg Jeruzsálem felvételét a világörökségi listára. Az egyiptomi küldött megjegyzést is fűzött a döntéshez, amelyben külön kijelenti, hogy Jeruzsálem keleti része elrabolt arab föld.

⁶² UNESCO 1981

⁶³ uo. „Addendum to Annex III As recommended by ICOMOS, the following six monuments could be added :

1. The walls of the period of Herod the Great, today incorporated in the perimeter of the Haram al-Sharif and of which the Wailing Wall still remains, and the enormous vaulted substructures now known as the Stables of Solomon.
2. The northern arcature of the portal of Aelia Capitolina, known since the XVIth Century as the «Ecce Homo» Arch. Nowadays incorporated in the choir of the basilica of Our Lady of Zion, near the Second Station of the Via Dolorosa (Way of the Cross), it is one of the rare vestiges of the triumphal arches erected by Emperor Hadrian after the capture of Jerusalem and the foundation of a Roman colony known as Aelia Capitolina.
3. The Ramban Synagogue, built in the Jewish quarter of the Medina, towards the end of the XIVth Century, not far from the Suq el-Hussor (Mat Market).
4. The Ben Zakkai Synagogue, built around 1606 to 1610 in the same area and initially restricted to the principal Jewish community of the town, the »Sephardim«.
5. The Synagogue of Elijah the Prophet, built from 1615 to 1625, with a large dome.
6. Lastly, still in the same area, the Stamboulli Synagogue, the largest of all, built around 1740.”

⁶⁴ uo. „The United States Delegation objected explicitly to the nomination by Jordan as not conforming with the articles of the Convention which provide that the nominating State submit only those sites which are »situated in its territory«, which require that the consent of »the State concerned« be obtained and which require that the nominating State provide an effective plan for the protection and management of the site. This delegation asked other delegations to join in rejecting an impermissible nomination.”

Egy évre rá a nemzetközi környezet tovább polarizálódott. Izrael és az arab országok kapcsolata újabb mélypontra jutott a libanoni háború miatt. Az Egyesült Államok és az UNESCO kapcsolatát pedig már az év közepén tovább terhelte az UNESCO mexikói kulturális világkonferenciája, amelynek állásfoglalását az Egyesült Államok Külügyminisztériuma súlyosan amerikaellenesnek értékelte.⁶⁵ Ilyen nemzetközi légkörben került sor a Világörökségi Bizottság ülésére decemberben Párizsban, ahol Jordánia Jeruzsálemnek a veszélyeztetett („in danger”) világörökségek közé való felvételét javasolta. Mivel a helyszínnel kapcsolatos rendszeres jelentés (továbbiakban az UNESCO által használt néven: state of conservation report/SOC)⁶⁶ nem készült, az ICOMOS a korábbi határozatok alapján támogatta az „in danger” minősítést, amelynek indoklását a jordán delegátus fogalmazta meg: „a vallási épületek lerombolása, a várostervezés általi rombolás, az épületek állagromlása a megfelelő állagmegóvás és a felelős gazdálkodás hiánya miatt és a turizmusnak a műemlékvédelemre gyakorolt romboló hatása.” Egyedül az amerikai delegátus jelezte, hogy egyrészt a jordán delegátus nem csatolt semmiféle dokumentumot, ami igazolná a várostervezés ártalmas hatását, másrészt az elérhető információk – itt nyilván az 1980-as Lemaire-féle jelentésre utalnak – cáfolják, hogy jelentős hiányosságok lennének az állagmegózásban. Mivel ebben az időben hasonló jelentős átalakítások folytak az arab világ városaiban is (Mekka általános rendezési tervét, amely gyakorlatilag a teljes óváros lerontását jelentette, 1985-ben fogadták el⁶⁷), és – mint éppen az UNESCO 2000-ben készült átfogó jelentése jelzi – az állagmegóvás terén az arab régió államai Izraelnél rosszabb helyzetben voltak, egyértelmű, hogy a problémát voltaképp a terület etnikai-demográfiai átalakítása és a szimbolikus térben véghez vitt judaizálás jelentette. Azt azonban, hogy ezek a szimbolikus és politikai kérdések beletartozhatnak-e egy olyan szervezet illetékességi körébe, amely küldetését tekintve apolitikus, és kimondottan az épített örökség védelmére hivatott, csak a brit és amerikai diplomaták kérdőjelezték meg ekkor.⁶⁸ A szavazás során pedig megisméltódott az egy évvel azelőtti szavazás forgatókönyve. Az Egyesült Államok nemmel szavazott, Svájc, Argentína Zaire és Nepál tartózkodott, a többi tagállam megszavazta az „in danger” minősítést.⁶⁹ Jeruzsálem ugyanakkor sajátos helyzetbe került a világörökségi listán belül: önálló elemként került felsorolásra (Jerusalem – site proposed by Jordan), de formailag nem került be egyik regionális csoportba sem, bár „hallgatólagosan” az arab államokhoz sorolták.⁷⁰

Hogy a Jeruzsálem-ügy mennyire egyedi, és a korban a Világörökségi Bizottság általános munkamenetétől teljesen idegen volt, azt jól mutatják

⁶⁵ Murphy 2003: 977.

⁶⁶ UNESCO 1982: Decision 6 COM X.28-35.

⁶⁷ al-Alawi 2015

⁶⁸ Wells 1987: 2.

⁶⁹ UNESCO 1982

⁷⁰ Larkin–Dumper 2009: 17.

a percepciók. Míg a kérdést palesztin szemszögből feldolgozó Gfeller⁷¹ – Jordán és palesztin forrásokra hivatkozva – úgy értékeli, hogy a Jordán előterjesztés, éppen a Világörökségi Bizottság elvárásai miatt, „szigorúan kulturális jellegű” volt, és „egyáltalán nem fogalmazott meg területi követeléseket”, David Hales, aki az Egyesült Államokat képviselte a Bizottságban, egy későbbi interjújában „gyerekesnek” és „haszontalannak” nevezte a vitát, Raymond Wanner pedig, aki akkor az Egyesült Államok UNESCO-képviselőjén dolgozott, úgy emlékezett vissza, hogy az ülésről kijövő kollégái „politikai cunamiról” és „drámáról” beszéltek.⁷² Az Egyesült Államok 1984-ben ki is vonult az UNESCO-ból, és hivatalosan az indokok között volt a Jeruzsálem-kérdés kezelése is, Wanner azonban az Egyesült Államok és az UNESCO kapcsolatáról írott könyvében olyan levéltári dokumentumokat idéz, amelyek bizonyítják, hogy a kilépést sokkal inkább a M'Bow főigazgatóval való személyes konfliktus váltotta ki.⁷³ Ennyiben pedig helytállónak tűnik Gfeller értékelése, amely szerint a döntés átpolitizálására adott amerikai reakció is politikai jellegű volt. Izrael – ekkor – nem is követte az Egyesült Államokat, és maradt az UNESCO-n belül.

Az enyhülés évtizedei

Jeruzsálem konfliktusos felvétele után a világörökségi listára lassú változás indult meg az UNESCO és Izrael viszonyában.⁷⁴ A térségben ennek elsődleges oka a békefolyamat megindulása volt, amelynek – Jeruzsálem szempontjából – a legfontosabb eleme az 1994-es izraeli–jordán béke, amelyben külön pont foglalkozik a jeruzsálemi szent helyek helyzetével;⁷⁵ valamint az Oslói Megállapodás,⁷⁶ amely

⁷¹ Gfeller 2013

⁷² Oral Archive – Hales

⁷³ Wanner 2015: 45. *Objet: „Rapports entre l'UNESCO et les États Unis,”* September 1, 2000. „The one and only reason that provoked the withdrawal of the United States from UNESCO was the fact that the Director General [Amadou-Mahtar M'Bow] during a meeting with the Ambassador of the United States [Jean Gerard] that took place in mid-June, 1983 insulted the United States. The Ambassador reported on this incident the same day to the Department of State and the White House. Mrs. Gerard was invited to report on this in the beginning of August to the National Security Council presided over in person by President Reagan. Three decisions were taken:

1. The United States would withdraw from UNESCO immediately.

2. They would not blame the Director-General for this action lest they make him into a martyr [this was suggested by Mr. Bush, then Vice President and accepted by the other members of the National Security Council].

3. The Department of State would find substantive reasons to, if not explain, at least justify the government's decision.

4 Memorandum from Dragoljub Najman to Koïchiro Matsuura”

⁷⁴ Dumper–Larkin 2012: 36.

⁷⁵ Israel-Jordan Treaty: “When negotiations on the permanent status will take place, Israel will give priority to the Jordanian historic role in these [Jerusalem] shrines.”

⁷⁶ Oslo Accords: Article V. „It is understood that these negotiations shall cover remaining

Jeruzsálem kérdését a későbbi végleges megállapodásig elnapolta. Ugyanakkor a külső körülmények is jelentősen változtak. A hidegháborús szembenállást felváltotta az enyhülés, majd a szovjet blokk szétesése. Az antiimperialista retorika, amely a hetvenes években és nyolcvanas évek elején uralta az UNESCO-t, – időlegesen – marginalizálódott, és a világ jelentős részén diszkreditálódott. Ezzel – időlegesen – az UNESCO átpolitizáltsága is csökkent. A szervezeten belül is törekedtek a kiegyensúlyozottabb, a nyugattal való konfrontációt feladó politikára. Ennek szimbolikus lépése volt, amikor a gyakran harcosan antiimperialista M'Bow helyére egy konzervatív európai politikust – Federico Mayor Zaragozát – választottak főigazgatónak, aki megértőbbnek mutatkozott a nyugati fenntartásokkal kapcsolatban,⁷⁷ és – bár későbbi interjújában maga is támogatta, hogy az UNESCO politikai döntéseket hozzon – a Közel-Kelet ügyében inkább a közvetítői szerepet gondolta fontosnak.⁷⁸ Ezzel együtt a szervezeten – és a Világörökségi Bizottságon – belül is túlsúlyba került az a szakembergárda, amely nem támogatta az örökségvédelmi kérdések átpolitizálását. Későbbi visszaemlékezések szerint ez volt az az időszak, amikor a Világörökségi Bizottság leginkább az eredeti elképzeléseknek megfelelően, politikamentes szakmai szervezetként működött.⁷⁹ Ugyanakkor – más olvasatban – ez volt az az időszak, amikor a Világörökségi Bizottságban érvényesült a nyugati hegemonia, az Európa-centrikus gondolkodás, és súlyosan aránytalanná vált a helyszínek eloszlása a különböző régiók közt.⁸⁰

A globális politikában beálló változások ugyanakkor a Közel-Keleten azt eredményezték, hogy a nyolcvanas évek felfutása után az arab-muszlim országokban az örökségvédelem iránti érdeklődés minimálisra csökkent. A kilencvenes években zuhant a világörökségi aktivitás a térségben, alig jelöltek új helyszíneket. A meglévők esetében pedig – a 2000-ben készült regionális jelentés adatai alapján – nagyon komoly fenntartásbeli problémák jelentkeztek,⁸¹ sokkal jelentősebbek, mint amilyeneket az Izraelről szóló periodikus országjelentés felsorol.⁸² A történelmi városmagok pusztulása a legtöbb helyen folytatódott. Más helyeken – például Szaúd-Arábiában – éppen ebben az időszakban indult meg a műemléki jellegű óvárosok tudatos bontása. A térség örökségvédelmi szakembereinek régi gárdája, különösen azok, akik közvetlenül kapcsolatban maradtak az UNESCO-val, viszont beilleszkedtek a szervezetet professzionalizáló légkörbe, rendszeresen vállaltak pozíciókat a Világörökségi Bizottságban. Ez a szakembergárda ugyanakkor egyre kevésbé volt kapcsolatban a saját országán belüli folyamatokkal.⁸³

issues, including: Jerusalem, refugees, settlements, security arrangements, borders, relations and cooperation with other neighbours, and other issues of common interest.”

⁷⁷ Wanner 2015: 39.

⁷⁸ Oral Archives – Mayor

⁷⁹ Oral Archives – Bandarin

⁸⁰ Byrne 1991

⁸¹ UNESCO 2000

⁸² UNESCO 2005

⁸³ Hossam Mahdy 2017: 67.

Azt, hogy az arab országok politikai vezetése számára Jeruzsálem világörökségi címe ekkor még nem tűnt szignifikáns jelentőségűnek, jól jelzi, hogy a Jeruzsálemmel kapcsolatos sérelmeiket nem a Világörökségi Bizottságban terjesztették fel, hanem közvetlenül a főigazgatónak. Ezekre válaszul készült a három ún. szinoptikus jelentés a jeruzsálemi kulturális javak helyzetéről és az ott folyó izraeli munkálatokról. A jelentések szintén jelzik a változó környezetet: Az azokban idézett palesztin részről érkező panaszok szövegezése – Izrael mint „megszálló hatalom” stb. – megfelel a hetvenes évek szóhasználatának, a Lemaire által összeállított jelentések azonban ismételten a legtöbb az állagmegóvással és az ásatásokkal kapcsolatos panaszt alaptalannak, az izraeli örökségvédelmi hatóságok munkáját pedig szakmailag megfelelőnek írják le.⁸⁴ Ennek ellenére formális együttműködés az UNESCO és az izraeli örökségvédelmi hatóság (IAA) közt nem volt, így formális „state of conservation report”-ok (továbbiakban SOC)⁸⁵ sem készültek ebben az időszakban. 1990 után az Executive Board közvetlenül intézte a Jeruzsálemmel kapcsolatos ügyeket – ezek azonban továbbra sem kerültek a Világörökségi Bizottság elé.⁸⁶ Lemaire 1997-es halála után 2000-ig az algériai Mounir Bouchenaki, a Világörökségi Központ akkori ideiglenes vezetője helyettesítette őt, és Léon Pressouyre francia művészettörténész, a Sorbonne volt rektorhelyettese tett látogatást Jeruzsálemben. Bár útjára 1999-ben, egy hónappal azután került sor, hogy az izraeli külügyminisztérium megadta az engedélyt a Világörökségi Egyezmény aláírására, de az még nem történt meg hivatalosan. Pressouyre-nak az izraeli hatóságok nem is adtak engedélyt, csupán izraeli szakemberekkel – többek között Michael Turnerrel – találkozott. A főigazgatónak írt jelentésében a jeruzsálemi világörökséget az „urbanizáció foglyának” nevezi, de igyekszik megjeleníteni az izraeli és arab véleményeket is,⁸⁷ ennek ellenére – mivel az izraeli kormány egyetértése nélkül végezte a munkáját – persona non grata lett Izraelben.

Az ő küldetésének kettőssége is jól mutatja, milyen ellentmondásos folyamatok játszódtak le a szűkebben értelmezett térségben ebben az időszakban. Bár a bibliai régészet azt a kiemelt jelentőségét elvesztette, amelyet a hetvenes évek elejéig képviselt, az intézményrendszer nem épült le. Rosen⁸⁸ úgy írja le ezt a folyamatot, hogy az izraeli régészet „felnőtt.” A régészek-történészek új nemzedéke már nem „nemzeti küldetésnek”, hanem tudományos kutatásnak fogta fel a munkáját, sőt az „új történészek”⁸⁹ komolyan megkérdőjelezték a korábbi

⁸⁴ UNESCO 1980d, UNESCO 1983, UNESCO 1987

⁸⁵ A State of Conservation Report a világörökségi rendszerben a tanácsadó testületek (ICOMOS, IUCN) által a helyi örökségvédelmi szervek bevonásával készült rendszeres jelentés, amely az adott – általában veszélyeztetett – világörökségi helyszínen a Kiemelkedő Egyetemes Értéket (OUV) veszélyeztető veszélyforrásokat, illetve a megőrzés érdekében tett erőfeszítéseket írja le.

⁸⁶ Dumper–Larkin 2012b :37.

⁸⁷ UNESCO 1999

⁸⁸ Rosen 2003

⁸⁹ Penslar 2006: 13-25.

évtizedek cionista politikai konszenzusát, a kiépülő nemzetközi kapcsolatokkal a nemzetközi trendek is eljutottak Izraelbe. A régészek új generációja – amelynek legismertebb képviselője Zeev Herzog volt – már nem a közvetlen kapcsolatot kereste a bibliai történet és a régészeti leletek közt, kutatásaikat inkább a szélesebb kontextusú, gazdasági és társadalmi kérdések felé irányították. Ezzel párhuzamosan megjelentek olyan publikációk is, amelyek erős kritikával illették az előző nemzedék – akár Jigael Jadin – munkáját is, szembefordulva a „nemzeti mítoszteremtéssel.”⁹⁰ Simon⁹¹ és Shapira⁹² ezt úgy írja le, hogy a szekuláris cionizmus elvesztette általános nemzeti ideológia jellegét. Ezek a változások beszívárogtak az izraeli örökségvédelem gondolkodásába is, ahol ekkortól a később az UNESCO Világörökségi Nemzeti Bizottságot vezető Michael Turner lett a meghatározó. A kilencvenes évek végén, amikor – visszaemlékezései szerint – elkezdtek dolgozni a várományosi listán, éppen ezért hangsúlyosan kerülték a „nemzeti agendát”, és az összeállításkor a brit és kanadai mintákat vették alapul.⁹³ Szintén Turner visszaemlékezései szerint izraeli örökségvédelmi szakemberek és NGO-k minden évben igyekeztek meggyőzni a Külügyminisztériumot, hogy csatlakozzanak a világörökségi egyezményhez, de ez egészen 1999-ig nem következett be. Akkor is az motiválta az izraeli kormányt, hogy az Oslói Megállapodás alapján 2000-re már valószínűsítették valamiféle palesztin entitás megalakulását, és minden olyan szerződéshez csatlakozni akartak, amelyhez elméletben Palesztina is csatlakozhat.⁹⁴

Palesztin részről ugyanakkor egészen más irányú fejlődés ment végbe: Izrael és a környező arab országok – korábbi – mintájára a régészet, a helyi örökség egyre fontosabb szerepet kapott az identitástudat alakításában. A részint a múlttal kapcsolatos izraeli igényekre és az 1967-ben megszállt területek judaizálására válaszul formálódó palesztin nemzeti mitológiában az ott élő arabok a helyi kánaániták leszármazottaiként jelentek meg, így a preizraelita jebúszik lakta Jeruzsálem képe adódott hozzá az pánarab-pánmuszlim ikonná váló Templomhegyhez,⁹⁵ ezzel párhuzamosan pedig megindultak Jeruzsálem óvárosán belül a sajátos palesztin örökségvédelmi civil szerveződések, amelyek végül a Welfare Organization által kezdeményezett revitalizációs programhoz vezettek a kilencvenes évek közepén.⁹⁶ De Cesari értékelése szerint ugyanakkor a Palesztin Hatóság egyike volt azoknak a „gyenge államoknak” a térségben, ahol a civil szervezetek és az örökségpolitikát meghatározó állami szervek közt nem volt megfelelő az együttműködés.⁹⁷ A régészet professzionalizálódása pedig váratott magára, a szakmunkák – még

⁹⁰ Ben-Yehuda 1996

⁹¹ Simon–Louvish 1999: 236.

⁹² Shapira 2004: 36.

⁹³ Oral Archives – Turner

⁹⁴ Oral Archives – Turner

⁹⁵ Jubeh 2019

⁹⁶ Dumper–Larkin 2012b: 29.

⁹⁷ De Cesari 2010: 315.

a palesztin szerzők szerint is – sokkal inkább politikai propagandának, mint szakmailag megalapozott, a nemzetközi elvárásoknak megfelelő cikkeknek tűntek.⁹⁸ A helyzetet pedig tovább nehezítette, hogy Albert Glock, a palesztin régészetet segítő amerikai professzor 1992-es, máig tisztázatlan meggyilkolása után nem sokkal be is zárták a Birzeit Egyetem régészeti tanszékét, így a politika primátusa megmaradt az örökségvédelemben,⁹⁹ ami azt is jelentette, hogy a palesztin vezetés tudatosan készült arra, hogy az örökségvédelmi agendát felhasználja a politikai harcban. A kilencvenes évek végétől, ahogy a palesztin államiság lehetősége felmerült, elkezdtek külföldi segítséggel dolgozni a leendő várományosi listán.¹⁰⁰ Másrészt viszont megjelentek az első olyan örökségvédelmi és örökségpolitikai szakemberek, részint nyugati egyetemeken végzett és tanító palesztinok, mint Nadja Abu El-Haj, részint a posztkolonialista örökségpolitika iránt elkötelezett nyugatiak, mint Chiara de Cesari vagy Simone Ricca, akik – részben az izraeli „új régészek” segítségével – az izraeli cionista örökségpolitika immár tudományos igényeknek megfelelő kritikáját is megteremtették.¹⁰¹ Ezt mindenképpen segítette az is, hogy a szovjet rendszer összeomlásának ellenére a PFSZ és annak vezetője, Jasszer Arafat megmaradt a harmadik világ szemében a par excellence antikolonialista, antiimperialista ikonnak.

2000-től 2017-ig Izrael részes állama volt a Világörökségi Egyezménynek, 2012-től pedig Palesztina is az lett. A Világörökségi Bizottság éppen ezért az örökségpolitikai harcok egyik fő színterévé vált. A mintázatok azonban, amelyek már az első évtizedekben kialakultak, szinte változatlanok maradtak a huszonegyedik század első két évtizedében is.

Felhasznált források

Antiquities Ordinance: Antiquities Ordinance of the British Mandate in Palestine 1928 Public Records Office, London: PRO CO 733/159/7,1

Basic Law: Basic Law – Jerusalem Capital of Israel. <https://www.mfa.gov.il/MFA/MFA-Archive/1980-1989/Pages/Basic%20Law-%20Jerusalem-%20Capital%20of%20Israel.aspx> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)

Heritage Foundation: The Heritage Foundation Backgrounder No. 223 UNESCO, WHERE CULTURE BECOMES PROPAGANDA. <https://www.heritage.org/report/unesco-where-culture-becomes-propaganda> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)

ICT: ICT Urges UNESCO to look into the destruction of Dalai Lama's parents' home in Tibet. <https://savetibet.org/wp-content/uploads/2019/04/Aug-21.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)

⁹⁸ Scham–Yahya 2003: 403.

⁹⁹ Sherrard 2016: 163.

¹⁰⁰ De Cesari 2010

¹⁰¹ Scham–Yahya 2003: 401.

- Israel Antiquities Law: http://www.antiquities.org.il/article_eng.aspx?sec_id=42&subj_id=228 (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Israel-Jordan Treaty: Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan. https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20JO_941026_PeaceTreatyIsraelJordan.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – Bandarin: Oral Archives of the World Heritage Convention, Francesco Bandarin. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/francesco-bandarin> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – Bolla: Oral Archives of the World Heritage Convention, Gerard Bolla. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/gerard-bolla/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archive – Hales: Oral Archives of the World Heritage Convention, David Hales. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/david-hales> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – Mayor: Oral Archives of the World Heritage Convention, Federico Mayor. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/federico-mayor> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – M'Bow: Oral Archives of the World Heritage Convention, Amadou-Mahtar M'Bow <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/amadou-mahtar-mbow> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – Turner: Oral Archives of the World Heritage Convention, Michael Turner <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/michael-turner> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oslo Accords: Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements. https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20PS_930913_DeclarationPrinciplesnterimSelf-Government%28Oslo%20Accords%29.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 09.)
- UNESCO 1968: 15th UNESCO General Conference Resolution 15C/RES/3.343 – Jerusalem Cultural heritage. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-181816/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 1969: Resolutions and decisions adopted by the Executive Board at its 83rd session, Decision 83 EX/4.3.1 <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001132/113200E.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 1974a: Report by the Director-General in pursuance of 93 EX/Decision 4.5.1 (Jerusalem) Annex, Facts noted and observations made by the director-general's representative for Jerusalem. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000008590> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 1974b: 18th UNESCO General Conference Resolution 15C/RES/3.247 – Jerusalem Cultural heritage. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-199693/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 1980a: The Conservation of the old city of Aleppo: Syrian Arab Republic FMR/CC/CH/80/139, PP/1979-80/4/7.6/05/Technical report. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000042161> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)

- UNESCO 1980b: Report of the rapporteur on the fourth session of the World Heritage Committee. <https://whc.unesco.org/archive/1980/cc-80-conf016-10e.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1980c: Records of the General Conference Twenty-first Session. <https://www.aipu-isau-unesco.org/wp-content/uploads/2019/05/Records-of-the-General-Conference-21st-session-Belgrade-23-September-to-28-October-1980-v.-1-Resolutions.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1980d: General Conference Twenty-first Session, Director-General report 21 C/97 (Chap. III) <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-205560/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1981: Report of the rapporteur on the World Heritage Committee, First Extraordinary Session. <https://whc.unesco.org/archive/repxt81.htm> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1982: Report of the rapporteur on the World Heritage Committee, Sixth Session. <https://whc.unesco.org/archive/1982/clt-82-conf015-8e.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08)
- UNESCO 1983: Executive Board Hundred-and-twentieth Session Director-General report 120 EX/14. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-194677/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08)
- UNESCO 1987: Executive Board Hundred and twenty-seventh Session 24 C/15 ANNEX V. <https://unispal.un.org/unispal.nsf/eed216406b50bf6485256ce10072f637/bf2aa72ea4fd8fec852563df005f420d?OpenDocument> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08)
- UNESCO 1999: General Conference 30th Session 30C/12 Report to Mr Federico Mayor, Director-General of UNESCO on the safeguarding of the urban and monumental heritage of Jerusalem. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000117454> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 09)
- UNESCO 2000: World heritage Committee Twenty-fourth Session WHC-2000/CONF.204/7 Periodic Reporting: Report on the state of conservation of the World Heritage in the Arab States. <https://whc.unesco.org/archive/2000/whc-00-conf204-7e.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08)
- UNESCO 2005: Periodic Reporting Cycle – Israel, Application of the World Heritage Convention by the States Parties. [file:///C:/Users/FH04/Downloads/PR-C1-S1-il-summary%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/FH04/Downloads/PR-C1-S1-il-summary%20(2).pdf) (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08)
- UNESCO 2015: Decisions adopted by the Executive Board at its 197th session, Decision 197 EX/43. <https://en.unesco.org/news/unesco-s-preservation-cultural-heritage-kosovo-forefront-unesco-executive-board-recommends> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 2016: Decisions adopted by the Executive Board at its 200th session PARIS, 29 August 2016. <https://en.unesco.org/system/files/245703e1.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- US Congress 1977: United States. Congress. House. Committee on International Relations. Subcommittee on International Operations 1977. <https://www.>

congress.gov/committee/house-foreign-affairs/hsfa00?q=%7B%22congress%22%3A94%7D (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)

Felhasznált szakirodalom

- al-Alawi, Irfan 2015: Meccahattan. *The Islamic monthly* 2015. 11. <https://www.theislamicmonthly.com/meccahattan/#> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Avni, Gideon – Seligman, Jon 2006: Between the Temple Mount/Haram el-Sharif and the Holy Sepulchre: Archaeological Involvement in Jerusalem's Holy Places. *Journal of Mediterranean Archaeology* (19.) doi: 10.1558//jmea.2006.v19i2.259. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1558//jmea.2006.v19i2.259>
- Ben-Yehuda, N. 1996: *Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*. <https://books.google.hu/books?id=YoXUXvBUUjgC> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Bolla, Gérard – Batisse, Michel 2003: The Invention of „World Heritage”. AFUS, the Association of Former Unesco Staff Members. <https://whc.unesco.org/en/activities/848/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Brumann, C. – Meskell, Lynn 2015: UNESCO and new world orders. https://www.academia.edu/12511580/UNESCO_and_New_World_Orders (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Byrne, Denis 1991: Western Hegemony in Archaeological Heritage Management. *History and Anthropology* (5.) 269–276. doi: 10.1080/02757206.1991.9960815. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1080/02757206.1991.9960815>
- De Cesari, Chiara 2010: World heritage and mosaic universalism: A view from Palestine. *Journal of Social Archaeology* (10.) 3. 299–324. <https://doi.org/10.1177/1469605310378336>
- Dumper, Michael 2002: *The Politics of Sacred Space: The Old City of Jerusalem in the Middle East Conflict*. (The politics of sacred space) <https://books.google.hu/books?id=MfTycKFWBGEC> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Dumper, Michael – Larkin, Craig 2012a: The politics of heritage and the limitations of international agency in contested cities: A study of the role of UNESCO in Jerusalem's Old City. *Review of International Studies* (38.) doi: 10.1017/S026021051100026X. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1017/S026021051100026X>
- Dumper, Michael – Larkin, Craig 2012b: The politics of heritage and the limitations of international agency in contested cities: A study of the role of UNESCO in Jerusalem's Old City. *Review of International Studies* (38.) doi: 10.1017/S026021051100026X. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1017/S026021051100026X>
- El-Haj, Nadia Abu 1998: Translating Truths: Nationalism, the Practice of Archaeology, and the Remaking of Past and Present in Contemporary Jerusalem. *American Ethnologist* (25.) 2. 166–188. <https://doi.org/10.1525/ae.1998.25.2.166>

- El-Haj, Nadia Abu 2002: Producing (Arti) Facts: Archaeology and Power during the British Mandate of Palestine. *Israel Studies* (7.) 2. 33–61.
<https://doi.org/10.2979/ISR.2002.7.2.33>
- Galor, K. 2017: *Finding Jerusalem: Archaeology between Science and Ideology*. <https://books.google.hu/books?id=8lj0DwAAQBAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
<https://doi.org/10.1525/luminos.29>
- Gfeller, Aurélie Elisa 2013: Culture at the crossroad of international politics: UNESCO, World Heritage, and the Holy Land. *Papiers d'actualité/Current Affairs in Perspective: Fondation Pierre du Bois* (3.) http://www.fondation-pierredubois.ch/wp-content/uploads/2009/05/no3_2013_jerusalem-2.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Ghebali, Victor-Yves 1986: The „Politicization” of Un Specialized Agencies: The UNESCO SYNDROME. In: *The Nature of United Nations Bureaucracies*. Pitt, D., & Weiss, T.G. (Eds.). (1986). *The Nature of United Nations Bureaucracies (1st ed.)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429313028>.
- Goy, Raymond 1976: La question de Jérusalem à l'UNESCO. *Annuaire Français de Droit International* 420–433. <https://doi.org/10.3406/afdi.1976.1997>
- Greenberg, Raphael 2009: Extreme Exposure: Archaeology in Jerusalem 1967–2007. *Conservation and Management of Archaeological Sites* (11.) 3–4. 262–281. doi:10.1179/175355210X12747818485448. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
<https://doi.org/10.1179/175355210X12747818485448>
- Hallote, Rachel 2002: The Politics of Israeli Archaeology: Between 'Nationalism' and 'Science' in the Age of the Second Republic. *Israel Studies*. 84–116.
<https://doi.org/10.2979/ISR.2002.7.3.84>
- Hasson, Shlomo 2001: Territories and identities in Jerusalem. *GeoJournal* (53.) 3. 311–322. <https://doi.org/10.1023/A:1019546214532>
- Hossam, Mahdy 2017: *Approaches to the conservation of Islamic cities: the case of Cairo*. Selected Readings from ICCROM-ATHAR Number 3 ICCROM. <https://www.iccrom.org/publication/approaches-conservation-islamic-cities-case-cairo> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 19.)
- Irish, John 2015: Kosovo fails in bid to gain UNESCO membership. *Reuters* 2015. 09 <https://www.reuters.com/article/us-kosovo-serbia-unesco-idUSKCN0SY1CW20151109> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Jubeh, Nazmi 2019: Palestinian Identity and Cultural Heritage. 205–231.
- Katz, K. 2005: *Jordanian Jerusalem: Holy Places and National Spaces*. <https://books.google.hu/books?id=xFyqQgAACAAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Khalidi, Rashid 1997: *Palestinian identity the construction of modern national consciousness*. *Palestinian identity the construction of modern national consciousness*. <https://doi.org/10.7312/khal92238>
- Larkin, Craig – Dumper, Michael 2009: UNESCO and Jerusalem: Constraints, Challenges and Opportunities. *Jerusalem Quarterly* (2009.) 39. 16–28.
<https://doi.org/10.1525/jps.2010.XXXIX.1.76>
- Legné, Mattias – Stengård, Malin (é. n.): Post-conflict reconstruction of cultural heritage. *HERITAGE IN WAR* <https://www.heritageinwar.com/single->

- post/2019/10/09/post-conflict-reconstruction-of-cultural-heritage (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Murphy, Sean D. 2003: United States' Return to UNESCO. *American Journal of International Law* (97.) 4. 977–979. doi: 10.2307/3133698. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.2307/3133698>
- Nazmi, Jubeh 2020: Jerusalem and UNESCO: Between Decisions and Effective Impact." *The Journal of Jerusalem Studies*, (1.) 11–30.
- Penlar, Derek 2006: *Israel in History: The Jewish State in Comparative Perspective*. <https://doi.org/10.4324/9780203961179>
- Reiter, Yitzhak 2013: Narratives of Jerusalem and its Sacred Compound. *Israel Studies* (18.) 115–132. doi: 10.2979/israelstudies.18.2.115. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.2979/israelstudies.18.2.115>
- Reiter, Yitzhak 2017: *The eroding status-quo : power struggles on The Temple Mount*. (Jerusalem Institute for Policy Research 486.) https://jerusalemstitute.org.il/wp-content/uploads/2019/06/PUB_ERODINGSTATUSQUO-2017_eng.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Ricca, Simone 2007: *Reinventing Jerusalem: Israel's Reconstruction of the Jewish Quarter After 1967*. (Library of Modern Middle East Studies.) <https://books.google.fr/books?id=Cbd1ALFq9hAC> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Robinson, P. 2013: UNESCO and the Preah Vihear Dispute: Challenges Facing Cosmopolitan Minded International Institutions in Dispute Resolution. The American University of Paris. <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/1371/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Rosen, Steve 2003: Coming of Age: The Decline of Archaeology in Israeli Identity. <https://in.bgu.ac.il/en/heksherim/2005/Coming-of-Age.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 24.)
- Scham, Sandra Arnold – Yahya, Adel 2003: Heritage and Reconciliation. *Journal of Social Archaeology* (3.) 3. 399–416. doi: 10.1177/14696053030033006. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1177/14696053030033006>
- Shalom, Z. 2006: *Ben-Gurion's Political Struggles, 1963-1967: A Lion in Winter*. <https://books.google.hu/books?id=d0qRAgAAQBAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.4324/9780203017425>
- Shapira, Anita 2004: The Bible and Israeli Identity. *AJS Review* (28.) 1. 11–41. <https://doi.org/10.1017/S0364009404000030>
- Shepherd, Robert 2006: UNESCO and the politics of cultural heritage in Tibet. *Journal of Contemporary Asia – J CONTEMP ASIA* (36.) 243–257. doi: 10.1080/00472330680000141. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1080/00472330680000141>
- Sherrard, Brooke 2016: American Biblical Archaeologists and Zionism: How Differing Worldviews on the Interaction of Cultures Affected Scholarly Constructions of the Ancient Past. *Journal of the American Academy of Religion* (84.) 1. 234–259. doi: 10.1093/jaarel/lfv063. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfv063>

- Simon, Uriel – Louvish, David 1999: The Place of the Bible in Israeli Society: From National „Midrash” to Existential „Peshat”. *Modern Judaism* (19.) 3. 217–239. <https://doi.org/10.1093/mj/19.3.217>
- Tibawi, A. L. 1980: Special Report: The Destruction of an Islamic Heritage in Jerusalem. *Arab Studies Quarterly* (2.) 2. 180–189.
- Wanner, R. E. 2015: *Unesco’s Origins, Achievements, Problems and Promise: An Inside/Outside Perspective from the Us*. (CERC monograph series in comparative and international education and development.) <https://books.google.hu/books?id=qYdJjwEACAAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Wells, C. 1987: *United Nations, Unesco and the Politics of Knowledge*. <https://books.google.hu/books?id=XfqwCwAAQBAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1007/978-1-349-08409-8>

GÁBOR VERES

TURKISH INFLUENCES IN FOLK CULTURE IN NORTHERN HUNGARY

Ethnography has researched the stratification of Hungarian folk culture from several aspects. Ethnic groups, living in close proximity for a certain amount of time, influenced each other. Several cultural, farming traditions imply connections with other ethnicities even from the migration era preceding the Hungarian Conquest (dual farming system, viticulture, milk procession etc.).

The effects of the hundred-and-fifty-year-long Turkish presence in Hungary can also be observed in the field of rural culture. There are several reasons that make the research of this quite complicated. On the one hand, since folk culture isn't static, it goes through – although quite slowly – certain transformations, and our cohabitation with the Turks is now in a distance of three centuries. On the other hand, rural culture does not simply borrow certain phenomena, but it transfigures and interprets them, thus making them its own.

North-Eastern Hungary was a borderland, in whose distinct parts – due to the heroic persistence of the defenders at the Castle of Eger – Turkish regime only lasted for a shorter period of time.

Present study investigates the Turkish analogies concerning the ethnographic, folkloristic relics of the area, with special focus on the artefacts protected in museums, and the monuments of rural architecture.

Turkish Influences Concerning the Textiles Produced in Heves County

Turkish influences may not exclusively affect folk culture directly. Even before the appearance of the Ottoman Turkish people in the Carpathian Basin, Turkish textiles were already available in commerce. From archive records we know that Bishop Hippolyt Estei bought “4 towels made of Turkish canvas, for bathing purposes” at Buda in 1507, for the price of 14 Forints, at the costs of his court-hold at Eger.¹ However, only the members of a small social class could afford the commodities of Eastern trade. 14 Forints can be considered as a reasonable amount, as for example a little more than a decade earlier, in 1495, at the time of the episcopate of Tamás Bakócz at Eger, the complete renovation of the roof structure of the bath building cost 9 Forints. These luxurious commodities could rarely reach the circles of peasantry. We can assume, that a more significant back-and-forth cultural transfer could occur during the one and a half centuries of cohabitation. However, our research has also shed light on some interesting

¹ Sugár 1965:121–122.

additions from this aspect too. There is a splendid diversity of motifs in Hungarian folklore, including textile- or also furniture ornaments. The stylized depiction of flowers, plants, existing in the direct environment is quite frequent. Rose, lily and tulip – due to their symbolic meaning – were especially favoured. During the 19th Century, the latter was considered as a flower belonging to the most ancient layer of our folk culture, and was omnipresent in every area of folklore, from ornamental arts to folk songs. Its ancient nature is certified by painted church ceilings that include the year of creation – such as the one in Szentsimon, which dates back to 1650. In a similar manner, during the 19th Century, it became a national flower in several European countries – for example in France and Germany. As a matter of fact, the first examples of these plant species arrived into Western- and Central Europe through the Turkish conquests of the 16th Century. According to a German researcher, the first bulbs were brought in from Turkey by an imperial steward in 1556.² In Hungary, its first appearance in the courts of nobility dates back to the 17th Century, but it only became a widely grown flower of rural gardens in the 19th Century.

However, we cannot find a satisfying answer from these centuries, since ethnography is a relatively young discipline, thus comprehensive research are only available from the 19th Century on. Concerning the previous time periods, only sporadic data and resources are available. In connection with the Turkish system of relations regarding textiles, we can highlight the research of Gertrud Palotay, who, in her writing entitled “Ottoman-Turkish elements in Hungarian embroidery” declared that “Concerning all of the components of Turkish embroidery, shapes had the strongest and most permanent influence on Hungarian embroidery. The layout of the patterns carries less Turkish influence, while in colouring and technique its extent is even smaller.”³

Amongst the oldest surviving textiles, there are several Lord’s Table cloths. In Heves County, one of the oldest identifiable pieces was brought to the Museum of Scientific Collections of the Reformed College of Sárospatak from Tiszanána.⁴ The tablecloth that was made around 1670, was specified as a Turkish work piece. Old Hungarian embroidery was called as Lord’s embroidery from the beginning of the 20th Century. Several layers of cultural heritage was present in embroidery culture that reflected centuries of tradition. Trousseau for example, was made the same way for noble maidens as for rural girls. The only difference was that according to the higher social class, the former was consisted of more ornamented, richer pieces, and made of more expensive materials. The same was true concerning the tablecloths that were created for parochial use, which became representative symbols of the community, as they were seen by the

²„Die außerordentliche Beliebtheit der Tulpe resultiert nicht allein aus dem Siegeszug dieser Blume durch Europa, nachdem sie der kaiserliche Gerandte Busbecq 1556 aus der Türkei mitgebracht hatte und auch nicht aus ihrer Stellung als Spekulationsobjekt im 17. Jahrhundert im Holland wo man 1635 1330 Gulden für eine Zwiebel zahlte Ritz 1974: 196.“

³ Palotay 1940: 62.

⁴ Scientific Collections of the Reformed College of Sárospatak SR F 1965.23.

whole congregation. Lord's embroidery was influenced by the stitches that the young men – longing to be admitted into the sewing guilds – saw during their learning trips, and also by pattern guides that were already marketed in Western Europe during the Renaissance era. These were supplemented by the ancient Hungarian set of motifs and the eastern, for example Turkish influences. In turn, Lord's embroidery had a significant influence on folk embroidery; several researchers share the opinion that the latter facilitated the survival of the former. A very common motif of these was the depiction of pomegranate; there is a Lord's Table cloth artefact from Poroszló, Heves County, supposedly of Turkish origin, but at the same place, Sára Simon, wife of the Vicar Sámuel Igaz also created a tablecloth embroidered with silver yarns in 1743, whose central lines are also ornamented with pomegranates.⁵

We have available data from Heves County, which confirm that for example in Eger, significant numbers of Turkish population remained in the city following the recapture of the castle in 1687. There was a treaty in connection with the surrender that followed the blockade of the castle. It guaranteed that the Turkish inhabitants that remained in Eger could keep their houses and goods – and this agreement was in fact kept. The related research give report about 51 families, which meant approximately 300 people.⁶ Several families kept their name: Ali, Bajzát, Basa, Bégé, Csausz, Hamza, Kara etc., others changed it to Borbély, Csernei, Czifra, Deák, Egri, Farkas, Fekete, Hartyáni, Horváth, Lakatos, Murányi, Pap, Porkoláb, Pusztai, Szécsen, Szinai, Török, Varjas, Váradi etc.

Upon the investigation of Turkish influences, the cross-cultural mediator role of this population cannot be ignored from this point on. The diocese was able to return its headquarters to Eger after the departure of the Turks. Bishop György Fenesei arrived from Kassa at the 21st of March, 1688, however, the church banner, which should have been carried in front of the procession that marched to welcome the bishop was missing. The Jesuit arch-abbot procured a Muslim military flag from a new Turkish convert, István Kis, and had it altered in order to suit their purpose.⁷

Among the commodities of the provincial limitations from the 18th and the early 19th Century – in the section dealing with the pricing of weaver products – we read about cubits of "bulya" linen. Its appearance in the limitation of Heves County emphasizes the importance and sought-after nature of this product during this time period. The name "bulya" – as reference to the well-known textile of Eger – *originates* from the Serbo-Croatian word "*bula*", which means Muslim woman, aunt, or a female teacher in a Muslim school. It could be adopted from the Turkish word "*bula*" ~ "*bola*", which meant "aunt".⁸ According to the Hungarian Explanatory Dictionary, in Hungarian language it referred to a Turkish woman.

⁵Scientific Collections of the Reformed College of Sárospatak SR F 1977.9.

⁶Sugár 1980: 183–214.

⁷Szántó 1988: 108.

⁸MÉK 2004:157.

According to István Sugár's opinion "'bulya' was formed in Hungarian in order to refer to a certain kind of textile: since Turkish women were famous for their textile fabrics, and especially for their home-woven, very fine, transparent linen."⁹

At the same time, according to the Czuczor-Fogarasi dictionary, "bulya" refers to a Turkish word that signifies a woman abiding in a harem:¹⁰ "In Turkish interpretation, 'bulya' meant woman, who lives in a harem. However, it also referred to a fine white linen fabric, Turkish cambric, which is usually made in Eger."¹¹ We can also find literature that unambiguously refers to its Turkish origin: "According to the traditions of Eger, the Turks had a residual branch of industry here"¹². The price lists suggest that it represented a cheaper article amongst weaver products. It was made in wider (52 cm) and narrower (26 cm) variations; the former was woven with the inclusion of cotton, while the latter was produced without it. In the 18th Century, Eger spectacularly thrived, and by the end of the Century it became the sixth most populous settlement of the country. The ever growing population was attracted to the rising baroque city by the work opportunities. Upon arrival, the rural population settled in the suburbs that were established in the proximity of the city gates. The weaving of "bulya" linen became related to the peasant women living in the suburbs, at the so-called "hóstyas". However, this sought-after product soon became a victim of the jealousy of the weavers' guild, so its members also started its production – moreover, they endeavoured to expel peasant women from it. This controversy was brought in front of the Magistrate of the City of Eger in 1750, whose decision was preserved in the records of the Archives of Heves County.¹³ „*It is also allowed to weave for money, but to keep apprentices, and to teach the children of other people is forbidden by any means.*” “*The instruments... which the Masters has taken away from the women must be returned; and the detriments of those who were cut up have to be recompensed.*”

One and a half decade later, during the office of Bishop Károly Eszterházy, the conflicts heated up once again. The bishop took a stand against the complaints of the weavers' guild: “*It seems that they actually misinterpret the law articles of His Majesty so badly that they think they can forbid women from doing essential labour which could help them and their children too.*”¹⁴ In 1764, he ordered the weavers' guild to return the previously confiscated loom of a cobbler's wife with six children. The weaving of "bulya" linen disappeared from our sources by the middle of the 19th Century. Its production decreased, and later it also disappeared from the market.

⁹ Sugár 1985: 215

¹⁰ Czuczor - Fogarasi 1862: 837.

¹¹ Czuczor-Fogarasi 1862: 838.

¹² Barchetti 1804: 21.

¹³ MOL HML. V-I/a. 1750.126–127.

¹⁴ MOL HML V-I/b. 56. rsz. Nr. B. 56. rsz. Nr. B. XXXVIII. b. 109. Sugár 1985: 215–224.

Turkish Influences in the Rural Architecture of the County

In Heves County, in the region of Mátra and Bükk mountains and in its northern foreground, in an area occupied by "Palóc" ethnicity, a heating equipment was constructed indoors, whose fire was also fed from the room; while the smoke was also extracted indoors. The smoke extraction hole, or *chimney* – which provided some kind of primitive smoke extraction system, although it released the smoke into the attic instead of the outdoor environment – rose to widespread use in the 18th Century. At this time, the only place that had some kind of heating system, was the room, thus it functioned both as an accommodation and as a workplace. One side of the chimney rested at the mouth of the internally-fed furnace. It could be either cylindrical or square. A reconstruction of the former can be seen at the Palóc-House at Pákozd, the latter is conserved by Herman Ottó's report about Ostoros as well as his drawings. However, the surveys conducted at the middle of the 20th Century only give report about the shape of the walled hole leading to the attic – at Abasár it was round, while at Gyöngyöspata it was square – which reflects the original shape of the structure. Besides the generally known *chimney*, at Gyöngyöspata it was called as *kinolin*, at Bekölce and Parád *cseresnyek*, while at Sirok it was referred as *anyó*.¹⁵ There are some literature references to a horizontal chimney, which extracted the smoke to the court, however no remaining graphic representation or architectural example could be found about this.

At several places in Moldva and at the Balkan, the chimney is called *hózsály*, which originates from the Turkish *odzsag*. This smoke-extracting arrangement was quite widespread in Hungary too, in contrast with this name variant.

However, concerning the origin of the chimney, the directive of the Chamber Administration of Buda regarding the demolition of the Turkish-style and wooden smoke extractors („die alte türkische von holz auf geführte Rauchfang“) and the building of new, brick chimneys provides some interesting data.¹⁶

The *porch* was considered as a relatively new element of rural architecture in Heves County, which mainly reflected the influences of mansions, as well as the gentry class and the citizenry. There were visible endeavours for securing the protection of the walls against precipitation at smaller roof depths by the construction of the roof structure. In case of the Palóc-House, which was built in the second half of the 18th Century, the roof also serves as more than a half meter long eaves at the part looking at the yard. Also, the main façade was equipped with water-extraction hole. The building is a good example for a certain developmental phase of the porch. That is, because, after a certain depth – for static reasons – the eaves required some kind of support. The side-porches were created by the extension of the roof structure at the yard-side of the building. Subsequently-built, "joint" porches are quite rare. Besides side-porches, front

¹⁵ Bakó 1974: 226

¹⁶ MOL. Kamarai lt. Budai kamarai adm. Expeditionen, 1690. okt. 3.

porches also became quite widespread during the 19th Century. In the mountain area, the porch was called as "*ámbitus*", "*ámbit*"; while in addition, the name "*gang*" was also in use at the southern areas. At first, the supporting structure was made of wooden beams; where bolster (Tarnabod), and bracket, pairle (Recsk) structural arrangements as well the combination of these (*Átány*) were both used. The pillar-like shaping of wooden beams was a favoured method, where these were carved to have a cylindrical shape. This required the use of a lathe, which facilitated the Dorian shaping of the column capital, and the cylindrical paring of the two pairles or supporting beams. These Dorian-shaped pillars were often whitewashed, to resemble the pillars seen at the manors.

Starting from the second half of the 19th Century, wooden pillars were replaced by stone columns. However, this transformation took place in a unique manner in this county. Although up north, the pillar of the Göböly-House at Mikófalva was made in 1846, still, at the southern parts of the county, the widespread use of stone outpaced the one at the excavation site among the mountains. The porch-pillars of Tiszanána, Sarud and Poroszló were made of the stone that came from the mines of Demjén and Tarnaszentmária, which was primarily due to the influences of the agricultural conjecture of Southern-Heves. At the northern areas, the unfavourable natural environment only facilitated a slower development of financial prosperity. From the beginning of the 20th Century, stone was in general use everywhere. Wooden pillars were more and more considered as indications of a modest financial position. At several places, wooden pillars were surrounded by reed, and then plastered and whitewashed, in order to attribute a stone-like look to them (*Kömlő*), but pillars were also made of loam, and then supplemented by stone column-heads and footings that were carved in stonemasonries. The pillars were usually whitewashed, and the footing was often painted to other – brown, red, etc. – colour. However, there are some villages, where the pillars also received ornamental painting (*Boldog*). County-wide, the column heads show remarkable diversity, which is well presented by the illustrations.

Only a fraction of the porches were characterized by standalone pillars. The majority of these were to be converted into closed premises somehow. The simplest way to do this was the connection of the wooden pillars with a thin, horizontal beam at the height of about 1 meter. The thus created armrest was used for example for the ventilation of bed-linen, or for the drying of rugs, etc. Building a fence or a breastwork between the pillars also became a regular habit. These structural arrangements completely separated the porch from the yard. The picket fence either stood directly on the ground, or it could receive a stone (*Novaj*) or plank (*Poroszló*) footing. Also, the picket fence could be completely omitted, and the whole breastwork could be constructed from the same materials – stone or loam – which were used for the building of the walls. In this case, the pillars either stood on the ground (*Nagyvisnyó*), or at the top of the breastwork (*Mónosbél*). Between the pillars, the bridging could be consisted of simple-, segment- or elliptical arches, or simple wooden beams. At several spots

in the county, for example at Mikófalva of Northern-Heves, *donkey-back arches* could also be seen. Donkey-back arch is a favoured Turkish motif, architectural arrangement. It can also be found at the Minaret of Eger.

The above thoughts clearly present the difficulties concerning the investigation of Turkish influences in folk culture. More than three centuries have passed since the large-scale encounter of Hungarian and Turkish population. The heritability of Hungarian folk culture has also left the traditional framework since the 20th Century. Such long-term, one-and-a-half century long coexistence of large-scale population left its marks not only on the Hungarian, but probably on the Turkish culture too. However, temporal distance makes it hard to find definite answers for the occurrent questions. Due to the constant cultural transformations, several phenomena can be only researched as historical categories. We can only trust that some excavated data from domestic, or maybe Turkish archival sources will provide new additions in the cultural heritage of both nations, concerning the (folk) impressions of this past encounter of cultures.

Referenced literature

- Bakó Ferenc 1974: Észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve XI-XII*. Eger, 217–285.
- Balogh Jolán 1967: A népművészet és a történeti stílusok. In: *Néprajzi Értesítő XLIX*. Budapest, 73–165.
- Barchetti, Joseph 1804: Versuch einer Abhandlung von der Produkten der Heveser Gespannsaft. Pesth.
- Bátky Zsigmond 1927: Kémény és kemence. In: *Néprajzi Értesítő 19*. Budapest, 11–26.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862: A magyar nyelv szótára I. Pest.
- Palotay Gertrúd 1940: Oszmán-török elemek a magyar hímzésben. Budapest.
- Petercsák Tivadar – Veres Gábor (szerk.) 2005: Heves megye Népművészete. Eger.
- Ritz M. Gisliind 1974: Alte geschnitzte Bauernmöbel. München.
- Sugár István 1965: Az egri melegvízű fürdők története I. 1448–1790. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve III*. Eger, 119–144.
- Sugár István 1980: A mohamedán vallásról katolikusra tért volt török alattvalók Egerben. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve XVI-XVII*. Eger, 183–214.
- Sugár István 1985: Az egri bulyaváson. In: *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve XXI*. Eger, 215–224.
- Szántó Imre 1988: Eger első felszabadulási törekvése 1687–1695. In: *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve XXIV*. Eger, 107–121.

TARTALOMJEGYZÉK

Balogh Judit

Zabolai Mikes Kelemen, az Apafi-kori
katolikus székely elit vezetőjének karrierje 5

Bartók Béla

Expecto patronum? (Az egri főegyházmegye szerepe
Felsőhunkóc község újjáépítésében 1915–1916 között).....29

Dinnyés Patrik

Az 1781-es orosz-osztrák szövetség létrejötte 41

Kiss László

Reformkori próbálkozások a „nemzeti karakter” meghatározására I.....53

Szűcs Tamás

A Jeruzsálem-kérdés, az UNESCO
és a globális örökségpolitika 1968–199969

Gábor Veres

Turkish Influences in Folk Culture in Northern Hungary91